

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

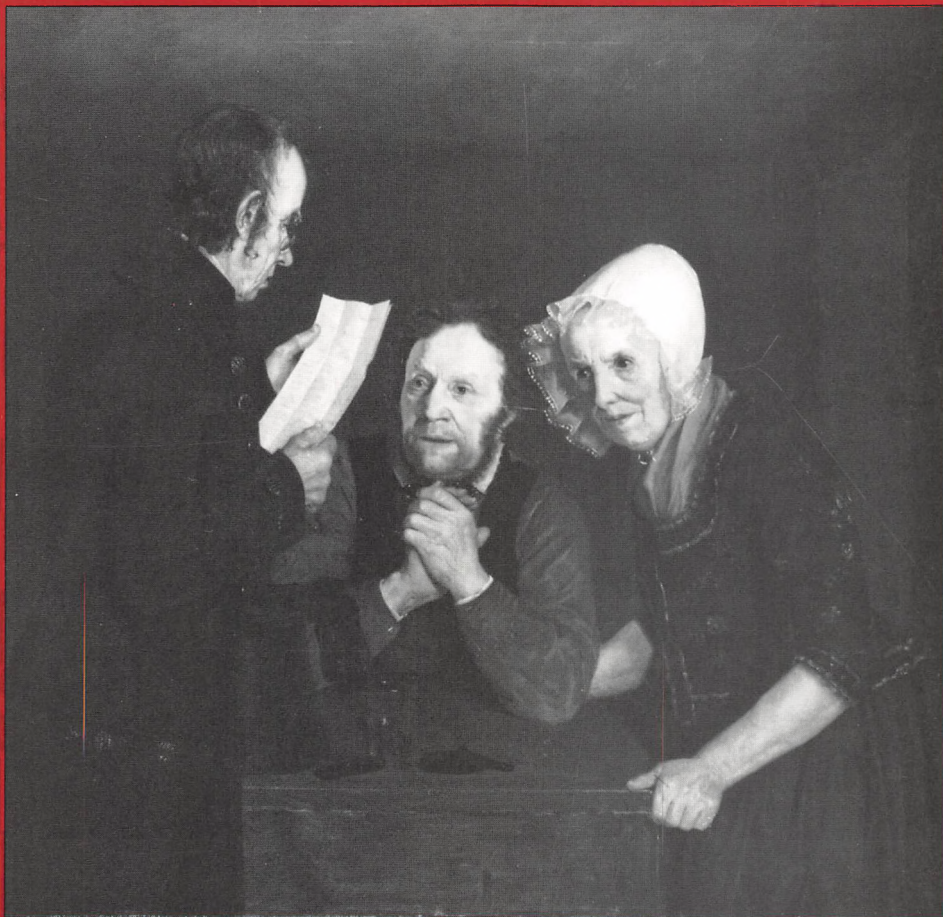
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Skriften

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT 1995:2

SKRIFTEN

i det gamle landbosamfund

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT 1995:2

Landbohistorisk Selskab

Bol og By, Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab og redigeres af arkivar, dr. phil. Bjørn Poulsen, Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa (redaktionsadresse), forskningsstipendiat, ph.d. Bo Fritzboøger og lektor Jens Villiam Jensen.

Tidsskriftet kommer to gange årligt og koster 160 kr.

Bestilling til
Landbohistorisk Selskab,
Kerteminde Museum,
Strandgade 7,
5300 Kerteminde.
Tlf. 65 32 37 27

ISSN 09 00-7334
ISBN 87-7526-164-2

Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgives med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd og
Landbohistorisk Støttekreds.

Produktion:
Grafisk Produktion Odense

Omslag:
Moritz Unna: "En Skolemester forelæser et Par gamle Folk et Brev" (1835).
(Statens Museum for Kunst).

INDHOLD

Forord	7
<i>Troels Dahlerup:</i> Om kilderne til udbredelse af landalmuens læsefærdighed i 1600-tallet	8
<i>Charlotte Appel:</i> "Kunne læse udi Bøger Prent". Om læsefærdighed og læsning i 1600-tallets landbosamfund	18
<i>Hans H. Worsøe:</i> Den skrivende præst og landsbysamfundet med særligt henblik på de sønderjyske forhold og Vonsildpræsten Johannes Råde	50
<i>Otto Ulbricht:</i> En falden fogeds bønsskrift. Et forsøg på at komme tættere på Claus Paulsen (1620)	70

Forord

Dette nummer af Bol og By kredser om kendskabet til og brugen af skrift i 1600-tallets landbosamfund. Troels Dahlerup og Charlotte Appel giver bidrag til undervisningens, læsefærdighedens og tryksagernes historie på landet. Der synes ikke at være tvivl om, at hævdvundne antagelser om en begrænset læse- og skrivekyndighed i det 17. århundredes bondesamfund står for fald. Det understøttes også af Hans H. Worsøes artikel, der først og fremmest behandler præsten i hans funktion af lokalsamfundets "skrift-

kloge", men også berører de ikke så få andre i sognet, som mestrede skrivekunsten. Endelig giver Otto Ulbricht os et indblik i, hvad det betød for budskabet, når landboerne lod en professionel skriver affatte deres bønsskrift. Bag en sådan skrivelse, kan man, som han viser, ane en entreprenant person fra de godsdominerede sydslesvigske egne.

*Bo Fritzbøger
Jens Villiam Jensen
Bjørn Poulsen*

Om kilderne til udbredelse af landalmuens læsefærdighed i 1600-tallet

af Troels Dahlerup

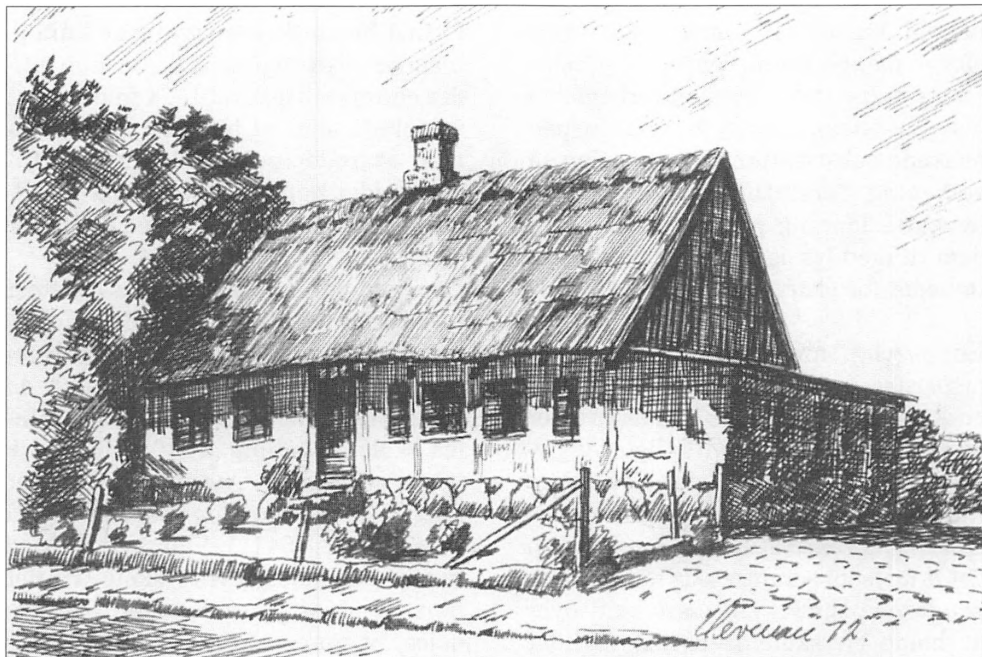
Det har for mig længe været et paradoks, at dansk forskning (eller mangel på samme) så utroligt sejglivet har fastholdt traditionen om den danske landalmues boglige uformåenhed.¹ Ganske vist tvang samarbejdet mellem nordiske forskere i Finland 1981 de danske forskere til at tage spørgsmålet alvorligt, men derefter synes den danske skolehistoriske tradition med hovedvægt på 1700-tallet atter at have taget over.²

Det er for mig indlysende, at den Resen-Brockmannske orthodoxi med sin enorme vægt på Skriftens autoritet og på nødvendigheden af en effektiv kathekisering har spillet en væsentlig rolle i den tidlige udvikling af undervisningen af landalmuen. I denne sammenhæng må jeg i korthed forudsætte, at vi allerede før 1600 har fået et ikke helt ineffektivt købstadsskole-

væsen op at stå, således at der her var ganske betydelige muligheder for at skaffe sig de elementære kundskaber. Når således Helsingør magistrat 1562f. kan kræve, at børn (in casu drenge) skal sættes til et håndværk eller holdes i skole, lå der måske i nok så høj grad et ønske om det mere "kriminalpræventive", dvs. at de i hvert fald skulle holdes fra gaden.³

Men spredte kilder og diverse købstadshistorier giver alt i alt et ganske godt billede af et velfungerende købstadsundervisningsvæsen, således at vi f.eks. kan konstatere, at der i Helsingør i 1620'erne foruden den betydelige latinskole og den danske skole ydermere fandtes en halv snes personer, der som skoleholdere (desuden lejlighedsvis læremødre) overvejende har levet af at meddele undervisning, hvorfor de modtog et gratiale fra sta-

Troels Dahlerup, født 1925, cand. mag. i historie og kristendomskundskab, dr. theol, professor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet (emeritus). Har især beskæftiget sig med dansk historie i senmiddelalderen samt 1500- og 1600-tallet, med hovedvægt på kirke-, adels-, social- og kulturhistorie. Har ud over talrige artikler om disse emner bl.a. skrevet *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation* (1963), *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen* (disputats, 1968) og *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* 6: "De fire stænder 1400-1500" (1989). Har desuden forestået flere kildeudgivelser, heriblandt *Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid I-II* (1959-69) og for Landbohistorisk Selskab bl.a. *Aasum Herreds Tingbog 1640-1643, 1643-45, 1645-48* (1956-62).

Skolen i Fakse, som stadig findes, synes at gå tilbage til 1620'erne. (Tegning: Herman Henriksen).

den, for at også ubemidlede børn kunne følge undervisningen.⁴

Med orthodoxiens sejrsgang i 1600-tallets Danmark kommer såvel Skriftens autoritet som nødvendigheden af undervisning om den rette Lære til at spille en voksende rolle, hvorfor det på ingen måde er mærkeligt, at der især fra 1631 og følgende år kommer talrige påbud om især kathekisering, men også lejlighedsvis omtale af "skole" (et ord, der endnu ikke har fået sin senere betydning af institution, men strengt taget alene betyder undervisning). I 1631 kræves det, at su-

perintendenten på Gotland skal føre tilsyn med skolerne der på landet, hvorefter senere privilegier skal afgøre, i hvor høj grad de landlige undervisere kan fritages for ægt og arbejde;⁵ 1633 kommer et privilegium til den person, der underviser børnene i Fakse,⁶ en undtagelsesvis vel belyst skoleinstitution; 1636 får sognepræsten i det fynske Lumby lov til at holde kapellan under ansøgerens henvisning til, at pågældende da ville kunne tage sig af børnenes undervisning,⁷ og samme år søger Ribebispen at finde en ordning på de problemer, der nødvendigvis opstod, når talrige deg-

nekald lagdes til Latinskolen (hvis elever næppe kunne påtage sig dette ellers udbredte "weekendarbejde" i det så udstrakte stift), hvorfor bispens ønskede substitutter, dvs. de siden så velkendte "erstatningsdegne",⁸ hvis nedsatte lønning givet må have fået dem til med lys og lygte at oplede muligheder for ekstraindtægter.

En særlig interesse påkalder sig bispernes besvarelse af det kongelige ønske af 1631 om eventuelle ændringer (nyredaktion) i den kirkelige lovgivning, hvor der ud over den betydelige interesse for skolegang og især katekisering direkte stilles et forslag "om det ikke (som sommesteds sker) måtte bønderne påbydes i de store landsbyer at holde en skolemester og et lidet skolehus, hvor ungdommen kunne undervises og de mest formuende give noget dertil, efterdi det er deres børns saligheds forfremmelse anliggende".⁹

At denne vigtige bemærkning til nu ikke er blevet tilstrækkeligt påagtet (skønt den explicit viser, hvorledes skolegang med i hvert fald elementær læsefærdighed anses for nært knyttet til katekisering), skyldes formentlig den herskende vrangforestilling, at når bispernes interesse ikke gav sig udslag i en kongelig forordning med dertil hørende statslig organisation, skete der næppe noget på området.

Faktisk er vi i stand til at konstatere, at der i og omkring 1631 flere steder fandtes "bondeskoler". Velkendt, men

fortsat bemærkelsesværdig er Lunde-bispens visitatsprotokol, da han under en rejse i Halland 1624 finder et så veloplært sogn, at han nærmest glemmer at redegøre for den reelle tilstand, idet han i stedet begejstret udbryder "ikke få kunne læse i bøger".¹⁰

Den gennem et undtagelsesvis stort antal kilder velkendte skole i Fakse synes at stamme fra 1620'erne, selvom den først optræder i 1633 som en da veletableret institution.¹¹ I 1635 omtales skolen i Jelling, 1640 i Skærbæk (ved Fredericia) – samme år, hvor der klages over manglen på skoler på Læsø – og 1641 i Vamdrup.¹² Med hensyn til sidstnævnte skole (i Anst herred) gives ydermere den begrundelse, at man med denne lokale mulighed for at lade børnene lære at læse og skrive slap for som tidligere at måtte sende dem til Kolding.

I betragtning af hvor ganske tilfældigt ældre kildemateriale er overleveret, er det interessant, at en retssag fra netop Anst herred i 1589 fortæller, at et barn fra egnen i et års tid havde været i skole i Kolding (da pågældende lærer ikke omtales ved nogen akademisk grad eller betegnelse, var der formentlig tale om dansk skole, eventuelt skrive- og regneskole), en detalje, der alene har været værd at notere, fordi der var tale om værgemål, og helt unikt har dette næppe været, da vi kort efter (1591) hører om en bondesøn fra Rougsø herred, der en tid havde gået i skole i Randers.¹³

Ikke mindst tingbøgerne fra Skast herred 1636-40 giver adskillige vidnesbyrd om en betydelig interesse for børnelæsning, fortrinsvis dog i at læse dansk prent, selvom et par rige selvejerskifter viser dels drenge, der har været sendt til Hamburg, dels en ung mand, der bør holdes til skole, indtil han "kan forestå en god mands regnskab",¹⁴ dvs. at man her har forventet en art "højere handelseksamen", som de i skolehistorien alt for oversete "skrive- og regneskoler" netop har kunnet give. I nærværende forbindelse vil jeg alene fremhæve de nemt fejltolkede retssager fra 1630'erne, hvor foged, skriver og nogle af de otte mænd (respektive to og fire), der sad på tinge (utvivlsomt efter en traditionel rotation blandt herredets bønder, altså en ret tilfældig "sampling"), ufortrødent giver sig i kast med den problematiske opgave at afgøre, hvorvidt der var foretaget rettelser i et irettelagt dokument.¹⁵ Uanset man kan have sine tvivl om, hvor langt disse bønders palæografisk-kriminaltekniske formåen rakte, har de altså selv ikke følt sig inkompetente, og det er ej heller givet, at de resterende har været analfabeter, da de tænkeligt har erkendt, at deres evner ikke strakte videre end til at læse dansk prent.

Også fra Sokkelund herreds tingbog findes adskillige eksempler på skoler og skolemestre, hvorfor jeg fra udgaven med dens omhyggelige registre blot vil erindre om et par særdeles in-

struktive eksempler på kildematerialets endnu yderst tilfældige karakter: under en drabssag 1634 hører vi, at liget blev fundet bag skolen (Brønshøj), og i et to år senere tilfælde sagdes drabsmanden at være søn af en skoleholder fra Vester Hassing (Kær herred).¹⁶

Det er i det hele taget karakteristisk, at de klassiske kildetyper endnu ikke har noget som helst "skolehistorisk" sigte, men alene kan give en passantindtryk, især i sager om værgemåls påtagelse, respektive aflæggelse af regnskab desangående. Dertil optræder skoleholdere (såfremt de ikke samtidig var degne eller substitutter og følgelig benævnes som sådan) sporadisk i skifter og gældssager, således også i udgaven af Køgeskifterne, hvor vi i 1649 møder såvel en skolemester i Herfølge som enken efter skoleholderen i Terslev.¹⁷

Tavle indsat i skolen i Fakse, der markerer skolens officielle foundation i 1633.

(Foto: Stevns Museum).

Mere givende er det at gå til en landjurisdiktions skifteprotokol (om end det er karakteristisk, at det formentlig er landets ældste – bevarede – af slagsen), nemlig de udgivne dele af Smørum-Lille 1644-48. Dels kan der her være tale om klassiske restancer (idet folk sjældent dør på skæringsdagen), dels traditionel gavmildhed i forbindelse med begravelsesomkostninger. Medens omtalen af egentlige degne er sjælden (formentlig fordi mange degnekald har været lagt til skolerne i København og Roskilde), virker det, som der her traditionelt ydes afgifter/gebyrer til kirke, præst og "skoleholder" (skolemester), der øjensynligt er den dagligdags betegnelse for egnens substitutter, og kun enkelte gældsposter siges direkte at være for en drengs skolegang (formentlig i Herstedøster).¹⁸

Hvor tænkeligt det end kan være, at den påfølgende tids stedse hyppigere omtale af skole, skolehus og skoleholder (skolemester) skyldes en reel vækst i interessen for at skaffe opvoksende generationer en mere boglig elementæruddannelse, skal det dog understreges, at det lige så godt kan skyldes den kolossale vækst i det relevante kildemateriale. Fra netop denne tid optræder et voksende antal skolefundatser, fortrinsvis fra gavmilde godsejere (og ikke mindst godsejerenker), der opretter en fundats.¹⁹

Nok er de fleste af disse fundatser ifølge sagens natur daterede (med en

interessant koncentration om 1640'erne), men ofte fastslås – som tilfældet er for Ålum-Bjerregravs vedkommende –, at det ikke så meget drejer sig om at oprette en skole som om at forbedre et – gerne ikke specificeret – undervisningsarbejde på stedet.²⁰ Ikke uinteressant er legatet fra 1641 til Avlum (nær Holstebro), hvorved der henlægges et årligt beløb til degnen, såfremt han vil holde skole,²¹ en understregning af, at degnene endnu betragtedes som kirkelige funktionærer, der ud over kirketjenesten var ansvarlige for børnenes undervisning i kristendom (kathekismus), men ikke videre. I betragtning af, at talrige af Ribe stifts degnekald var lagt til latinskolerne, pålagde bispem 1636, at degnene derfor skulle holde substitutter,²² en disposition, der tænkeligt har gjort de lokale kirketjenere interesserede i at skaffe sig ekstraindtægter.

I sin grundige katalogisering (på grundlag af trykt materiale) af de tidlige skolefterretninger har Niels B. Kristiansen²³ bemærket, at Ålborg stift tilsyneladende er tidligt og langt fremme i denne udvikling, hvilket fornuftigvis forklares ved, at alene her findes en ret grundig degne- og skoleholderhistorie ved P.M. Rørsig, der ikke som sine mange forgængere specielt har koncentreret sig om degnene alene.²⁴ I alle tilfælde vil det give ganske misvisende billeder at koncentrere sig om enkelte, ofte ret specielle kilder som de ovennævnte godsejerskoler, af hvilke der ca. 1610-1669 ken-

des et par og tyve. Når således omkring halvdelen er placeret i Østjylland,²⁵ afspejler dette formentlig især adelsgodsets koncentration efter de store mageskifter, og idet de her stiftede legater antagelig lagde større vægt på afkastet af legatformuen (der formentlig fortsat lå som en ikke særskilt "prioritet" på herregården), må tabsprocenten i takt med gods-ejerforarmelsen under den tidlige Enevælde have været betydelig. I flere tilfælde kendes således den oprindelige fundats alene fra traditioner eller fra en senere "genoprettelse".²⁶

Til slut skal kort omtales en stort set ubenyttet kilde til dette problems historie, nemlig de omfattende mandtal for hovedskatten 1645 på Sjælland.²⁷ Uanset at det rummer mange faldgruber, idet formålet primært er fiskalt, og at delingen i såvel en verdslig som en gejstlig liste utvivlsomt har givet flere ludfattige skoleholdere et smuthul til helt at undgå registrering, giver listerne dog et bredere billede af undervisningsmulighederne, end vi ellers gerne får. Et enkelt herred har jeg tidligere behandlet, nemlig Sokkelund,²⁸ der dog muligvis takket være sin karakter af københavnsk opland kan være atypisk. Ikke blot havde talrige præster en studiosus boende, utvivlsomt gerne som huslærer,²⁹ men også borgmestre, herredsfogeder, ja sågar degne kunne holde huslærer³⁰

Det gejstlige mandtal anfører over 30 studenter, hyppigst hos præsterne,

men lejlighedsvis også hos degne eller diverse standspersoner, og om end det er sjældent, at det direkte anføres, at de informerer (formentlig fordi det oftest var en selvfølge), skal hertil lægges en halv snes "pædagoger" eller præceptorer (de provstivis affattede mandtal viser tydeligt, hvor afhængige vi er af den måde, hvorpå provsten har ment bedst at imødekomme myndighedernes krav). Men alligevel finder vi (uden for købstæderne, der gerne havde såvel latinskole som dansk skole og mange andre) henved 20 direkte anført som skolemestre (hvortil kommer de uspecificerede personer, "der informerer børn"), og det vel at mærke ofte i sogne, hvor vi ikke fra andre kilder kender en undervisningssituation. Det er således tankevækkende, at der optræder en skolemester i Reerslev, men ikke i det Ruds Vedby, hvor der 1640 skulle være funderet et skolelegat. Og i det Smørum herred, hvor vi gennem skifteprotokollen uafbrudt hører om skolemestre, møder vi her alene disse i Ballerup og Herstedøster. Men takket være det verdslige skattemandtal skal hertil lægges Ishøj og Sengeløse.

Her løber vi så ind i det klassiske problem, hvorvidt de med tiden stedse hyppigere nævnte skoleholdere m.fl. repræsenterer en vækst i antal af undervisningsmuligheder eller primært et stedse rigeligere kildemateriale. Det sidste er i hvert fald umiddelbart indlysende tilfældet; men såfremt man vil antage, at Danmark så no-

genlunde har fulgt samme udviklingsmønster som sine nabolande (herunder især Sverrig og Nordslesvig³¹), burde der være tale om en udvikling i løbet af 1600-tallet.

Det forekommer mig en rimelig arbejds-hypothese, at vi med orthodoxiens sejrsgang (og hermed dens kraftige betoning af den rette lære, hvilket igen kræver en grundig kathekisering) fra 1630'erne møder en stor iver efter at få også bønderbørn vel undervist, principielt i den kristelige lære. Men hvor ofte har en løbedegn under sit lørdagsbesøg fundet det simplest at lære børnene bogstaverne og derpå ladet dem læse på lektien til næste lørdag? Hurtigt søges disse lidet populære løbedegne erstattet af substitutter, der ifølge systemets natur fra først af må have haft økonomiske problemer og følgelig været på jagt efter indtægtskilder, hvor den pligtige kathekisering nemt kunne friste til de ekstraintægter, som indlæring af elementær læsefærdighed kunne kaste af sig? De undtagelsesvis rigelige kilder til skolen i Fakse fastslår således, at en udvidelse af kathekiseringen til almindelig skolegang fandtes naturlig af alle, fra sognefolk og standspersoner til præst og biskop.³²

At Molesworth efter sit ulyksalige besøg i Danmark i 1680'erne fandt, at almuen stort set kunne læse og skrive, skal givet tages med et gran salt, specielt med hensyn til skrivefærdigheden. Men antager vi ikke, at en bety-

delig del af almuen havde en rimelig læsefærdighed (i hvert fald i "at læse dansk prent"), vil vi stå med et langt større problem, såfremt vi ønsker at forklare århundredets næsten eksplosive vækst i "folkelige bogtryk". Men det er en anden historie.

Til slut skal det understreges, at thesen om den danske landalmues anal-fabetisme i 1600-tallet (ja hos nogle endog ind i 1700-tallet) ofte er søgt underbygget ved (vist en lidt hastig) brug af Joakim Larsens banebrydende skolehistorie. Herved er man kommet til at gøre den fortjenstfulde mand stor uret. Som det klart og tydeligt fremgår af hans værks anlæg, er hans hovedsigte alene at skildre "folkeskolens" tidlige udvikling, hvorved han klart og entydigt definerer denne som en statslig opgave, og en sådan skoleorganisation (med reglementer for undervisningen, normerede lønninger og rejste bygninger) kan han naturligvis først finde efter 1700 (strengt taget først fra 1739/40, om end med en vigtig forudsætning i "ryttergodsskolerne" m.v.).

Som et hovedargument for denne these anfører Joakim Larsen selv redeligt samtlige de (da trykte) kildetyper, som jeg ovenfor har anført, især Hofmans Foundationer og mange andre, hvilket derpå netop bruges som bevis på, at selvom der således var mulighed for til en vis grad at opnå læsefærdighed (et skoleinstitutionshistorisk uinteressant problem), var der netop

ikke tale om en statslig (samfundsdirigeret) organisation. Dette har han jo evigt ret i. Men er man mindre interesseret i institutionshistorie og mere i læsefærdighedens eventuelle udbredelse, vil kilderne pludseligt få en anden karakter. Således kender Joakim Larsen naturligvis det næppe uvigtige bispeforslag af 1631 (se oven-

for) om oprettelsen af skolehuse på landet, "men Regeringen udstedte ikke noget Lovbud i denne Retning før 1708",³³ hvorefter han redeligt gennemgår det private initiativ og dets formentlig gavnlige virkninger for undervisningen (der naturligvis dengang som nu burde kunne give bedre resultater).

NOTER

1. Således endnu i Ole Feldbæk: "Tiden 1730-1814", (Gyldendals) *Danmarks historie*, red. Aksel E. Christensen m.fl., bd. 4, København 1982, med henvisning til Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784*, København 1916, samt til G. Japsens nordslesvigske undersøgelser (se herom nedenfor note 24).
2. *Ur nordisk kulturhistoria. Läskunnighet och folkbildning före folkskoleväsendet. XVIII nordiska historikermötet, Jyväskylä* 1981, det danske bidrag ved Ingrid Markussen og Vagn Skovgaard-Petersen: "Læseindlæring og læsebehov i Danmark ca. 1550 - ca. 1850", s. 13-71; jfr. at Ingrid Markussen: *Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlov til skolelov*, Odense 1988, i traditionens spor koncentrerer sig om landboreformtiden.
3. *Helsingør Stadsbog 1554-65*, udg. Karen Hjorth og Erik Kroman, København 1981, s. 187 og 302. Det lidt formelagtige i formuleringen understreges af, at den i næsten enslydende form gentages i bispens reformforslag 1631, *Kirkehistoriske Samlinger* 3. rk. II, 1877-80, s. 119.
4. Laurits Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857*, bd. II, København 1929, s. 268ff. Om provstevisitatsbogen se samme: *Almueundervisningen i en dansk Købstad*, København 1909; jfr. de talrige (private) skoleholdere, der nævnes i det nedenfor omtalte skattemandtal af 1645 (note 27).
5. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold i Uddrag 1551ff.*, udg. C.F. Bricka m.fl., København 1885ff. (herefter KB), 1631 28/7 (s. 544f.); jfr. 1633 15/7 (s. 204) og 1637 17/5 (s. 121f.).
6. KB 1633 14/4 (s. 115); jfr. 1642 5/5 (s. 112) samt *Kirkehistoriske Samlinger* 4. rk. I, 1889-91, s. 700f.
7. KB 1636 30/6 (s. 599); jfr. Troels Dahlerup: "Provsten i Lumby Hr. Oluf Andersen og hans Bibliothek", *Kirkehistoriske Samlinger* 7. rk. IV, 1960-62, s. 348-58, se s. 354.
8. KB 1636 30/12 (s. 788f.).
9. *Kirkehistoriske Samlinger* 3. rk. II, 1877-80, s. 118f.
10. G. Carlquist: *Lunds Stifts Herdaminne*. I bd. I,1 (1942) har B. Kornerup udgivet visitatsbogen 1611-37, se s. 151 og 230.
11. Se ovenfor note 6.
12. KB 1635 27/3 (s. 96), 1640 28/12 (s. 334), 1640 18/1 (s. 29) og 1641 2/3 (s. 401).
13. *Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger*, udg. Erik Reitzel-Nielsen under medvirken af Ole Fenger, bd. IV: 1582-1589, København 1980, nr. 602 (s. 351) og bd. V: 1590-1596, København 1982, nr. 661 (s. 153).
14. Se herom bl.a. Troels Dahlerup: "Den folkelige Danmarkshistories fødsel", *Skalk* 1986 nr. 6, s. 18-26.
15. *Skast Herreds Tingbog 1637*, udg. Poul Rasmussen, København 1956, nr. 253 (hvh. 2); *Skast Herreds Tingbog 1638*, udg. Poul Rasmussen, København 1957, nr. 519 (4).
16. *Sokkelund Herreds Tingbøger 1634-36*, udg. Karen Marie Olsen, København 1974, 1634 nr. 513; *Sokkelund Herreds Tingbøger 1636-37*, udg. Karen Marie Olsen, København 1976, 1636 nr. 293.
17. *Skifter fra Køge 1579-1655*, udg. Gerd

- Neubert, København 1992, s. 227.
18. *Bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644-48*, udg. Jørgen H. Andersen, København 1984, se nr. 1, 10, 11, 13, 16 og 20; om skolegang jfr. nr. 5 og 38.
 19. Hofman: *Fundationer*, København 1755-80, en omhyggelig registrant herover i Niels B. Kristiansen 1991 (se note 23); jfr. også Joakim Larsen 1916 (se note 1), s. 382 ad note 128.
 20. Hofman: *Fundationer*, bd. III, København 1758, s. 362; jfr. Amtsavisen (Randers) 6/1 1990.
 21. Hofman: *Fundationer*, bd. IV, København 1759, s. 608.
 22. KB 1636 30/12 (s. 788f.); se note 8 ovenfor.
 23. Niels B. Kristiansen: *En undersøgelse af almuenes læsefærdighed og af skolevæsenets udvikling i Danmark indtil ca. 1740*, utrykt specialeafhandling Aarhus Universitet 1991, rummer bl.a. en særdeles grundig registrering af alt til nu trykt kildemateriale, jfr. hans bilag bagest.
 24. Sst. s. 67f. med tabel s. 68. Jfr. tilsvarende, at når G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, Tønder 1968, s. 199f., finder en tydelig forskel imellem Nordslesvig og Kongeriget, kan dette i og for sig bl.a. skyldes, at der til nu savnes en "kongerigsk Japsen". Se også P.M. Rørsig: *Skoler, Degne og Skoleholdere i Vendsyssel I-II*, 1933-53.
 25. Niels B. Kristiansen 1991 (se note 23), s. 44.
 26. Sst. s. 47f.
 27. De verdslige mandtal ligger som bilag til de enkelte lens ekstraskatteregnskaber (og er gerne ført med højest varierende grad af detaljerthed); det nu tabte gejstlige mandtal er i kopi sendt til kancelliet, nu i RA, Danske Kancelli, B 111.
 28. Troels Dahlerup: "Sokkelund herreds gejstlighed. En kilde til Københavns undervisningsvæsens historie", *Historiske Meddelelser om København 1961*, s. 36-47.
 29. Jfr. således, at i Sørbymagle kunne også et bondebarn følge den undervisning, som præstens huslærer gav, se *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger 1646-1731*, I. *Biografierne*, udg. Ole Højrup, København 1963/1982, nr. 631. De kildekritiske problemer angående anvendelsen af denne i og for sig meget givende kilde – især vedrørende læsefærdighedsidealet – har jeg ganske kortfattet berørt i min artikel i *Skalk* 1986 (se note 14).
 30. Ifølge 1645-mandtallet havde Øster Flakkebjerg herredsfoged (i Krummerup) en student boende; jfr. også, at der 1660 – i de tilsvarende mandtal – på gårde i Nellerup og i Ramløse (hvor i øvrigt herredsfogden til da boede) fandtes skolemestre, formentlig til en større kreds end de få børn (hhv. 2 og 5), der da boede på de pågældende gårde, se Gunnar Olsen: *Kronborg Vestre Birk. Holbo herred fra oldtiden til vore dage*, København 1961, s. 144.
 31. Om Norden se den i note 2 anførte rapport; vedr. Nordslesvig se note 24.
 32. *Kirkehistoriske Samlinger* 4. rk. I, 1889-91, s. 713ff. Myndighedernes gode samarbejde med lokalbefolkningen om skolegangen m.v. giver i øvrigt anledning til at stille et spørgsmål ved den hos mange fremhævede forskel mellem sogne(kirke)skoler og bondeskoler. Forholdet er nu engang det enkle, at der i Danmark var betydeligt færre sogne, end der var landsbyer med undervisningsbehov.
 33. Joakim Larsen 1916 (se note 1), s. 128ff.

“Kunne læse udi Bøger Prent”.

Om læsefærdighed og læsning i 1600-tallets landbo-samfund

af Charlotte Appel

Mette Jensdatter

Lige siden kirkebøgerne fra Vonsild blev udgivet 1982, har de fleste historikere henvist til dette landsogn syd for Kolding, hvis talen faldt på læsefærdighed. Og i særdeleshed har de henvist til historien om tjenestepigen Mette Jensdatter.¹ Lad mig derfor indlede også denne artikel med at følge Mette på den skæbnsvangre tur hjem fra fastelavnsmarkedet i Kolding 1688.

Pastor Johannes Råde fortæller os, at Mette var født 1658 i Mammen by og sogn (ved Viborg), hvor hun var blevet “i Gudz fryct opdragen” og selv havde “øfvvet sig, at hun kunde læse i prentede bøger”. Hun havde i flere år arbejdet som tjenestepige, men efter at have født et uægte barn (der døde som spæd) var hun flyttet til Strårup, lige syd for Kolding, sandsynligvis for at være i nærheden af sin bror. Her

arbejdede hun om sommeren, men sad om vinteren “for sig selv”. Hun levede i armod og kunne ikke betale skat. Fra Mettes bror Erik havde præsten hørt, hvordan hun gik til Kolding marked fastelavnsmændag for at købe sig en historie “som PETERS sølff nøgel oc andre slige”. På vejen hjem var hun så “kommen til sit dødztæd” og blev først fundet næsten syv uger senere. Selvom hun egentlig hørte til et andet sogn, blev hun p.g.a. sin fattigdom begravet af Johannes Råde fra Vonsild kirke.²

Det er p.g.a. Mettes dramatiske død – og Pastor Rådes interesse for sine sognebørn – at vi pludselig konfronteres med en dimension af dagliglivet i 1600-tallet, som vi ellers kun sjældent hører noget direkte om. Ikke alene møder vi her en tjenestepige, der havde lært sig selv at læse. Vi hører også – en passant – hvordan hun i sin

Charlotte Appel, født 1960, mag.art. i historie, Københavns Universitet 1990. Siden 1991 kandidatstipendiat ved Institut for Historie, sammesteds. Har skrevet bl.a. “Bogmarkedets og læsningens historie ca. 1500-1700 i nyere europæisk forskning. En introduktion”, *Fund og Forskning* XXXII, 1993, s.185-234. Er ved at afslutte en Ph.D.-afhandling med titlen “Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark”.

iver efter læsestof begav sig ud på en længere tur, der skulle vise sig at blive hendes sidste. Historien er illustrativ og lærerig i sig selv. Den udgør et eksempel på den type "incidental information", dvs. tilfældige oplysninger, som megen kultur- og mentalitetshistorisk forskning er helt afhængig af. For selvom vi står over for en enkeltstående begivenhed, kan selve den selvfølgelighed, hvormed historien fortælles, tillægges overordentlig stor betydning.³

Vi skal i det følgende undersøge, hvorvidt Mette *var* et særtilfælde eller omvendt kan betegnes som relativt typisk for beboerne i og omkring Vonsild sogn. Siden skal vi udvide interessen til at gælde hele det danske landbosamfund. Det skal dog straks præciseres, at selve Vonsild sogn lå i Haderslev amt og provsti som et af de nordligste sogne i den kongelige del af Hertugdømmerne. Men i dagligdagen var livet i høj grad rettet mod den nærmeste købstad, nemlig Kolding, blot fire kilometer mod nord.

Et hierarki af læsefærdigheder

Ud fra kirkebogens biografier tegner der sig et helt hierarki af læse- og skrivefærdigheder. Enkelte, navnlig ældre folk, kunne gerne deres børnelærdom *udenad*, men så heller ikke mere. Det gjaldt f.eks. den tidligere gårdmand Paul Sørensen, født ca. 1615, der "bleff opdragen i Guds fryct oc mundeligen undervijst i cate-

En meget Kortvillig Historie / Om Den skionne Magelona / en Kongis Daatter aff Neaples / og En Ridder / som bleff kaldet Peder med Sølf Nøglen / en Grevis Søn udaf Provincia. Af det Franzøse Sprock / først paa Tydsken udsæt / og nu nylige fordansket, Kbh. 1698. (K.B.)

"Peders Sølvnøgle" må, som tidligere påpeget af Troels Dahlerup (se note 2), være identisk med denne historie om den "skionne Magelona". Interessant nok er det ældste bevarede eksemplar af bogen fra 1690, dvs. to år efter, at Mette begav sig af sted efter den åbenbart velkendte titel. Den her viste udgave fra 1698 måler i klummen 133 x 75 mm og er på 124 sider.

Tabel 1. Minimumstal for læsefærdige mænd og drenge i Vonsild født før 1700

Fødselsår	1600-19	1620-39	1649-59	1660-79	1680-99	I ALT
Eksplicit læsefærdige	2	16	5	8	3	34
Biograferede i alt	5	27	14	15	5	66

Tabel 2. Minimumstal for læsefærdige kvinder og piger i Vonsild født før 1700

Fødselsår	1600-19	1620-39	1649-59	1660-79	1680-99	I ALT
Eksplicit læsefærdige	1	7	6	6	5	25
Biograferede i alt	13	28	16	15	11	83

Kilde: Nekrologer 1685-1708 i *Vonsild Kirkebog 1659-1708*, udg. Hans H. Worsøe, 1982.

chismi lærdom...” (Vonsild nr. 50). Dernæst var der mange, der kunne læse, men så heller ikke mere, og vel at mærke læse i *trykte* bøger. Mette var langt fra den eneste, der kun kunne læse “prent”. Om en anden pige hedder det f.eks., at hun “var blefuen færdig til at læse i bøger, hvad hun skulde” (nr. 210). Denne læsefærdighed har alene været rettet mod læsning af trykt tekst på modersmål. Kun i ganske få tilfælde hører vi om folk, der også kunne “læse skrift”; en enkel dreng kunne endda læse “alle slags skrifter” (nr. 117). Her er vi klatret endnu et trin op ad kundskabsstigen.

Det normale synes dog at have været, at børn og unge lærte at læse hånd-

skrift i forbindelse med, at de selv lærte at føre en pen. Alle de Vonsildbørn, der lærte at læse og (bagefter!) at skrive, synes at have lært dette sidste i en skole. Tilsyneladende tog det ofte 1-2 år at lære at læse og så yderligere et års tid at lære skrivningens kunst. Næste trin på vejen gjaldt regnekunsten og dermed en videreudvikling af skrivefærdigheden til også at omfatte regnskabsopstillinger m.m. Endelig, som øverste trin – i hvert fald ud fra en præsts synspunkt – stod latinskolen som mulighed. Reelt har latinskolen og en købstadsskole med skrive- og regneundervisning dog udgjort to parallelle muligheder for en ‘videregående uddannelse’, og vi kan se, at børn i visse tilfælde benyttede sig af begge dele.⁴

Men hvordan fordelte færdighederne sig i Vonsild? Det må først slås fast, at kirkebogsbiografierne må omgås med største varsomhed. Selvom Johannes Råde tydeligvis interesserede sig for sognebørnenes kundskaber, kan man ikke tillade sig at slutte noget negativt, fordi han i bestemte tilfælde undlader at omtale læsefærdighed. Tavsheden kan skyldes manglende viden eller fokusering på andre sider af afdødes liv og færden. Det er f.eks. tydeligt, at Rådes kendskab til de mange tilvandrede efter krigskatastrofen sidst i 1650erne er meget svingende; han ved kun lidt om folk fra Nørrejylland, mens han generelt er bedre informeret om tilvandrere, der som han selv kom længere syd fra. Endelig må præstens kendskab have været bedre til færdighederne hos de yngre, hvis opvækst og skolegang han selv har fulgt, end til sognets ældre beboere. Når jeg i det følgende omtaler antal og andele, er der således hele tiden tale om absolutte minimumstal.

Køn, udvikling og sociale mønstre

Sporene af en stigende læsefærdighed i løbet af 1600-tallet kan følges på to niveauer i kirkebogen. For det første kan man indplacere alle de afdøde efter fødselsår og se, hvorvidt der tegner sig en udvikling. Af de netop nævnte grunde er denne metode behæftet med store usikkerheder, men hvis man ikke desto mindre gennemfører ekspe-

rimentet (se tabel 1 og 2), fremtræder der et billede af stigende læsefærdighed og – især – betydelige kønsmæssige forskelle. Blandt de ældre kvinder, der var født i 1600-tallets første fire årtier, var der allerede en del, der havde lært at læse prent, således (mindst) 8 ud af 41. Men fra de samme år var der mindst dobbelt så mange mænd, der blev betegnet som læsefærdige, nemlig 18 ud af 32. Denne forskel synes at udjævnes, idet vi fra århundredets sidste fire årtier finder mindst 11 ud af 36 kvinder, der kan læse prent, og fra samme tidsrum 11 ud af 20 mænd, der kan. Derimod synes en anden forskel at bestå århundredet igennem: Der er uhyre langt mellem de kvinder, der eksplicit karakteriseres som skrivekyndige. De eneste vi møder, er faktisk pastor Rådes søstre fra glarmesterhjemmet i Tønder samt sønneatteren af Vonsild sognedegn og skolemester (nr. 111, 234 og 55). En enkelt pige havde desuden lært at læse skrift. Drengene og de voksne mænd fordeler sig til gengæld over hele skalaen århundredet igennem. Ud af 34 læsefærdige havde mindst 17 samtidigt kunnet skrive.

Langt mere sigende end disse minimumstal for andelen af læsekyndige, er dog Johannes Rådes nærmere kommentarer til de enkelte levnedsløb. Da den førømtalte Paul Sørensen blev begravet i 1689 tilføjede Johannes Råde, at den forhenværende gårdmand altså kun var blevet undervist mundtligt “saa som dend tijd

scholegangen icke saa hart bleff drefven paa, dissverre” (nr. 50). Og om en anden ældre mand hed det, at han “bleff effter den tids leilighed i eenfoldig kundskab opdragen” (nr. 163). Alderen har altså ved 1600-tallets slutning været anført som forklaring og undskyldning for, at de pågældende ikke havde lært så meget. Tilsvarende må det om en 18-årig dreng forklares, at hans forældre havde opdraget ham omhyggeligt til gudsfrygt og gerne havde forfremmet ham med skolegang “til fuldkommen lærdom”. Men Gud havde ikke “forlenet ham de dertil behøvende naturlige gaver, hverken i mæle eller hukommelsen” (nr. 186). Tydeligere kan det næsten ikke siges, at læsning og skolegang var blevet normen i Vonsild sogn. Det er derfor meget sandsynligt, at manglende omtale af læsefærdighed *sidst* i århundredet netop skyldes en sådan selvfølgelighed. Den tilsyneladende stagnation i antallet af eksplicit læsefærdige mænd (tabel 1) skal derfor næppe tages for pålydende.

Hvad de sociale mønstre angår, er der en klar tendens til, at især drengene fra de bedst stillede gårdmandshjem får en endog særdeles grundig uddannelse, hvor undervisning i landsby-skolen fortsættes hos skrive- og regnemestrene (oftest i Kolding). Men det skal understreges, at der også er eksempler på folk i ganske beskedne kår, der kan læse og i nogle tilfælde endda også skrive. Senere ulykker, men også den nedadgående sociale

mobilitet, der kunne følge efter forældres tidlige død, synes at have været en vigtig forklaringsfaktor. Børn kan altså have nået at erhverve sig betydelige færdigheder, før en ugunstig skæbne lod dem ende i sociale situationer, hvor man måske ikke umiddelbart ville forvente at finde læse- og skrivefærdighed. Det er også værd at bemærke, at de fleste børn begyndte at erhverve sig disse kundskaber – og altid først evnen til at læse prent – da de var ganske små. Typisk 5-6 år.

Derudover bemærker man nogle stærke gårdmandsslægter med tradition for varetagelse af – skal vi sige – ‘administrative’ hverv i lokalsamfundet: som kirkeværger, sognefogeder eller sandemænd. Her bliver generation efter generation tilsyneladende veluddannet. Også forbindelser til præste- og degneslægter synes at have haft stor betydning, og vi kan se, at børn i flere tilfælde bliver sendt til f.eks. en morfar eller farbror, der er præst. Kort sagt efterlades man med et stærkt indtryk af, at hvis først læse- og skrivefærdigheden var nået ind i en familie, så lod man den ikke gå fra sig uden videre. F.eks. havde den gamle Paul Sørensen med den mundtlige katekismuskundskab giftet sig med en kone, der kunne læse (nr. 52 og 205); og deres børn kom da også i landsbyskolen. Jeg tror, at vi her står over for en vigtig selvforstærkende dynamisk faktor, hvis betydning for færdighedernes udbredelse man ikke bør undervurdere.

Sørbymagle

Lad os nu se nærmere på den eneste rigtige pendant, vi har til Vonsild-biografierne, nemlig pastor Mads Proms levnedbeskrivelser i Sørbymagle kirkebog 1646-88.⁵ Disse beskrivelser er generelt langt kortere end de tilsvarende fra Vonsild, og her er på ingen måde grundlag for nogen 'statistiske' beregninger. Vi må blot konstatere, at Mads Prom indimellem, når det faldt naturligt – og det gjorde det især i omtalen af mindre børn, der havde et kort liv bag sig – kunne finde på at kommentere skolegang samt læse- og skrivefærdighed. I året 1656, hvor han p.g.a. pesten måtte begrave i alt 40 børn på op til 16 år, blev emnet f.eks. berørt i de 11 tilfælde. Igen er det mest påfaldende den selvfølgelig måde evt. læsefærdighed omtales på. Om den lille Citzel på knap seks år hedder det, at hun "Haffde vdi denne liden allder stor vittighed, begynt att læse vdi bøger. Haffde giort vdi sin børnelæsning en god begyndelse" (Sørbym. nr. 255). Her er det alderen og lærenemmen, der understreges. Tilsvarende når det om den 20-årige karl Hans Frandsen fra en fattig familie hedder, at han "paa faa maaneder haffde giort en merckelig god profect vdi læsen oc schriffuen" (Sørbym. nr. 153), og det i en sen alder! Den ofte citerede karakteristik af tækkemandens søn Niels, der var "satt till schole oc er den første som effterat nu i mange aar her i disse sogne ingen haffuer ladet sig der til bevege", handler om,

at der nu endelig var én, der til præstens behag skulle følge efter de sognemænd, der for længe siden "i boglige konster haffuer giort profect oc kommen till præstekald" (Sørbym. nr. 22). Niels var med andre ord kommet i *latinskole*! De øvrige Sørbymaglebørn blev undervist af omgangslærere i egen landsby eller i en af nabobyerne, før de evt. kom til en skrive- og regnemester i Slagelse, altså helt parallelt til mønstret fra Vonsild. Således blev f.eks. en anden Niels, gårdmandssøn fra Rosted, "holt i schole i Sørby-Magle hos prestens pædagogum over aars tid. Der nest hos dansk skolmester til Oluf Bomands i Sørby-Magle 16 vger <hos scholmester>, siden i Slagelse 1/2 aar, i Hallager-Lille til P.O.s 18 vger. Kunde omsider vell regne og skrifve" (Sørbym. nr. 569).

Selvom vi ud fra Sørbymagle-biografierne ikke kan udlede noget præcist om den kronologiske udvikling eller færdighedernes nærmere fordeling, kan man alligevel konstatere, at basal læsefærdighed langt fra var noget særsyn ved 1600-tallets midte, og at såvel undervisningsformer som visse sociale mønstre udviser store ligheder med forholdene i Vonsild. F.eks. kan vi også i Sørbymagle sogn følge nogle veletablerede gårdmandsslægter med mange 'administrative hverv', der ikke blot sørger godt for børnenes undervisning, men også tit lægger hus til omgangslærerne.⁶

Sverige og Butjadingen

I den internationale "literacy"-forskning har Sverige længe været fremhævet som et enestående tilfælde, fordi man her ud fra de berømte "husforhørslængder" har kunnet påvise, at flertallet af den svenske landbefolkning kunne læse (men ikke skrive) allerede ved begyndelsen af 1700-tallet. "Husforhørslængderne" var de protokoller, hvor kirkens mænd skrev landboerne og deres kundskaber "i mandtal" ved de årlige visitatser. Gennem analyser af de forskellige aldersgruppers kundskaber har Egil Johansson og andre sandsynliggjort, at det var den lutherske kirke, der med sine bestemmelser i bl.a. den store svenske kirkelov 1686 var den afgørende drivkraft i udviklingen. Ved 'kampagnens' start kunne typisk ca. 50% læse, mens man omkring 1730 var nået op på ca. 90% for *begge* køn. Fremgangen var med det samme mærkbar blandt de unge, og den faldende analfabetisme afspejlede simpelthen, at stadig flere ældre og ikke-læsekyndige sognebørn gik hen og døde. Særligt interessant er det dog, at mange af de ældre sidst i 1600-tallet kunne deres børnelærdom (udenad) uden at kunne læse i bog, hvorimod deres børnebørn som 5-7-årige typisk var begyndt at læse (i katekismen, forstås), men endnu ikke kunne den udenad. Man havde altså, lidt tilspidset formuleret, byttet om på rækkefølgen af læsning "indenad" og "udenad". Antallet af skrivefærdige forblev derimod lavt. Johansson anslår det til

blot 15-20% blandt mændene endnu omkring 1800.⁷

Men den lutherske kirke i Sverige var næppe så enestående endda. En undersøgelse af læse- og skrivefærdighed i Butjadingen, en marskegn nordvest for Oldenburg (der fra 1667 lå under den danske krone som del af grevskabet Oldenburg-Delmenhorst) fremviser mange paralleller.⁸ Wilhelm Norden har også haft et stort materiale af "sjæleregistre" (svarende til de svenske forhørslængder) til sin rådighed. I sognene Stollhamm og Abbehausen (med en samlet befolkning på ca. 2000) kan han f.eks. vise, at læsefærdighedsniveauet allerede omkring 1675 lå på godt 70% for mændenes vedkommende og på 50% for kvindernes. I 1735 var tallene nået op på hhv. 98% og 94%. M.h.t. skrivning og regning er der tale om en mere skæv fordeling. Mens næsten 50% af mændene kunne læse i 1675, gjaldt det kun 10% af kvinderne. 60 år (og to generationer) senere var tallene hhv. 80% og knap 50%. Udviklingen i retning af øget læsefærdighed var dog startet forud for 1675, idet det allerede da var de yngre, der klarede sig bedst. Dette underbygges af Nordens overblik over skolevæsenets udvikling, hvor kirken havde været overordentlig aktiv som led i den generelle luthersk-ortodokse offensiv under 30-årskrigen truende himmel. Og det var netop kirken, der havde sat læsningen øverst på dagsordenen. Efter en ødelæggende stormflod 1715

satte en økonomisk nedgangstid ind for området, og mens skrive- og regnefærdighederne var stagnerende eller direkte gik tilbage (og altså viste sig konjunkturfærdigheder), lykkedes det kirken at fastholde det høje læseniveau.

Boglæsning og børnelærdom

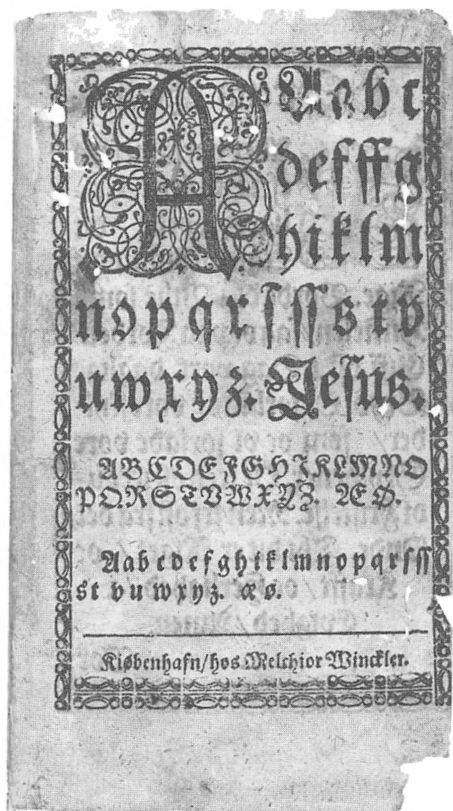
Allerede i de før nævnte kirkebøger møder vi nogle interessante indicier på, at katekismusundervisningen har spillet en vigtig rolle for indlæringen af de basale læsefærdigheder, også i Danmark. Den lille Sidsel fra Sørby-magle synes at være begyndt at læse, før hun tog fat på selve børnelærdommen. Om Anne Lauridsdatter fra Vonsild, der var født 1694, hed det, at da hun havde gået et halvt år i skole lærte hun "icke allene at læse i huad bog hende forekom, men hun oc viste hendis catechismum ferdig udenad at opsigte, læsde evangelier oc psalmer oc sang af bogen med de andre i huset" (Vonsild nr. 235), og om Peder, der døde kun seks år gammel hører vi, at "der hand var blefuen noget næm, da holte de [forældrene] ham i skolen, at hand lærde at læse oc begynte at fremsige sin catechismum uden ad" (Vonsild nr. 248).

Rækkefølgen synes altså at ligne den svenske: Først lærer man at læse indenad og derpå, som endemålet, at "læse udenad". Det var disse to faser, der interesserede kirken. Skrivning og regning måtte være underordnet i

forhold til spørgsmålet om børnenes frelse. Og det er just her, vi har nøglen til den betydelige læsefærdighed blandt kvinderne. Mens der på stort set alle samfundsområder herskede stor ulighed mellem kønnene (og der dermed var stor forskel på behovet for skrivefærdighed), var mand og kvinde på ét område lige, og det var som menneskesjæle over for Gud. Derfor skyldte gode kristne forældre både sønner og døtre en god kristen opdragelse. Som antydning må læsning af prent i stadig stigende grad være blevet opfattet som en nødvendighed i den sammenhæng.

Det fremgår også, når vi ser på samtidige bestemmelser i skifter, hvor en enke eller enkemand påtager sig ansvaret for børnene og typisk får lov at holde børnenes arveparter i boet mod til gengæld at holde dem med "kost og klæde og anden nødtørftighed". Jeg skal igen afholde mig fra forsøg på at lave 'statistik' på et materiale, der ikke egner sig hertil, og blot oplyse, at der f.eks. ud af 68 skifter med sådanne forsorgsbestemmelser fra Skast herred 1648-57 helt eksplicit loves skolegang i 29 tilfælde, og at der i andre 14 tilfælde tales mere generelt om undervisning i børnelærdom og lignende.

Umiddelbart kan det naturligvis vanskeligt afgøres, hvad der ligger i et udtryk som at "holde dem til gudfrygtighed at lære deres katekismus og børnelærdom". Men f.eks. møder vi 1653 en formulering som "holden

Ud af de hundreder og tusinder af ABCer, som 1600-tallets boghandlere har ligget inde med og siden solgt, er kun 2 (!) ABCer på dansk bevaret, bl.a. et fragment af denne udgave fra 1649 (133 x 80 mm, 16 sider). ABCen kan karakteriseres som den 'allermindste katekismus', for efter præsentationen på forsiden af selve (de gotiske) bogstaver i stor og lille udgave fulgte katekismens ord "rent", dvs. uden forklaring, som den første egentlige læsetekst. Mens 1. part i Luthers lille katekismus var De 10 Bud, blev ABCen indledt med Fader Vor, i bedste middelalderlige tradition.

ham til guds frygt og skolegang til at lære at læse i bøger og [!] til han kan sin katekismus og børnelærdom".⁹ Værgen til de to søskende Gertrud og Niels fra Knude skulle "holde dem til Guds frygt, at lære deres katekismus og børnelærdom og drengen Niels skal han holde til skole, indtil han kan skrive og regne".¹⁰ Niels' oplæring i læsekunsten var altså indeholdt i det pensum, han havde til fælles med søsteren (og som i øvrigt ikke nødvendigvis krævede skolegang). Ordvalget synes i begge tilfælde at dokumentere, at læsning også i Skast herred gik forud for den udenadslære, der i 1600-tallet opfattedes som udtryk for en ægte tilegnelse af stoffet. Det er indlysende, at sådanne løfter ikke i ethvert tilfælde er blevet indfriet. Men de vidner i sig selv om, hvad der var norm og målsætning for mange familier (og ikke kun de mest velhavende) i Skast herred i 1600-tallet.

I bevarede skolefundatser fra 1600-tallet, hvor vi endnu engang møder det velkendte hierarki af færdigheder, kan man også finde belæg for den stadig mere indforståede kobling mellem børnelærdom og læsning. I fundatsen 1648 for "en liden skole" i Aarestrups fattighus (ved Viborg) skulle "den siungende Degn" flittigt informere og lære fattige skolebørn "deres Catechismo og Børnelærdom og anden Gudfrygtigheds Øvelser, saa og at lære at skrive og regne, saa vidt enhver efter sine Aar og Alder kand fatte og begribe". I Hover 1655 skulle en dygtig og

lærd person oplære børnene i “deres Catechismo, saavel som i Regning og Skriven” og fra slutningen af århundredet møder vi flere tilsvarende formuleringer.¹¹ Læsning i bog nævnes slet ikke, fordi den var blevet en selvfølgelig del af undervisningen i børnelærdom. Formodentlig havde kirkens mænd en stor del af æren herfor.

Kirkens katekismus-undervisning

Der er desværre ikke her mulighed for at komme nærmere ind på de komplicerede processer, der op gennem 1500- og 1600-tallet førte til en gradvis forandring i opfattelsen af, hvad der krævedes af en god kristen. Vi må blot slå fast, at den såkaldte “lutherske ortodoksi” (hvis gennembrud omtrent faldt sammen med 30-årskrigen begyndelse), lagde overordentlig stor vægt dels på rettroenhed, dels på bodsfromhed.¹² Det var for hele samfundet af største betydning, at *alle* dets medlemmer var gode kristne. For selv den mindste surdej kunne udløse Guds straf over hele den kristne menighed. Derfor satte den ortodokse kirke ind over for alle slags synder, og det formelig regnede med forbud mod trolddom, utugt, ulovligt krophold og meget, meget mere. Men lige så nødvendigt som det var at bekæmpe det onde, var det at fremme det gode. Og her var katekismen det naturlige og centrale middel til at føre alle mennesker ad den rette, smalle vej lige fra barnsben. Katekismen var på ingen

måde blot en (beklagelig) kort opsummering af trosgrundlaget for dem, der ikke kunne forstå andet og mere. Tværtimod blev katekismen betragtet som “den lille bibel” og som selve troens essens, som Gud gennem Luther havde ladet uddestillere som grundlag for alle troende.¹³

Lad mig i denne sammenhæng pege på fire områder, der i sig selv vidner om udvidet og intensiveret katekismusundervisning og om inddragelse af boglæsning i denne undervisning. Ved at følge skiftende bispers krav til børnenes kunnen, kan vi iagttage nogle markante ændringer. Mens Peder Palladius umiddelbart efter reformationen havde ment, at de *tre* første parter (dvs. de 10 bud, trosbekendelsen og Fader Vor) var et acceptabelt minimum, forlangte Hans Poulsen Resen allerede fra sin tiltrædelse 1615, at såvel børn som voksne skulle kunne alle fem hovedparter (de tre førnævnte plus stykkerne om dåb og nadver). Fra forordene til flere af hans kateketiske skrifter fra 1630'erne kan vi se, at han på dette tidspunkt betragtede det som almindeligt, at de unge kunne ikke blot disse fem parter, men endvidere andre fem stykker, herunder hustavlen og de såkaldte “små kristelige spørgsmål”.¹⁴

Dette meget udvidede pensum har formodentlig kun, eller i hvert fald lettest, kunnet læres udenad, hvis børnene først havde lært at læse i bog, og derfor havde Resen da også

selv ved fremlæggelsen af sit 'katekismusprogram' på Roskilde landemode 1616 dekretet, at degnene "skal ikke kun undervise i katekismen, men også lære børnene at læse, så vidt muligt".¹⁵ Undersøgelser af samtidige visitatsbøger viser, at Resens samtidige, bisper såvel som provster, synes at have delt hans idealer m.h.t. børnelærdommens indhold og omfang. Det blev altid bemærket, hvis de fremmødte *ikke* kunne det krævede pensum. Da der 1631 blev indhentet forslag til en (aldrig gennemført) revision af kirkeordinansen, blev katekismusundervisningen ofte fremhævet, og Ålborgs biskop påpegede "Om det ikke (som sommesteds sker) maatte Bønderne paabydes i de store Landsbyer at holde en Skolemester og et lidet Skolehus, hvor Ungdommen kunde undervises...".¹⁶

Ved udstedelsen af de gejstlige privilegier 1661 hed det om degnene, at "Siddedegne paa Landsbyerne skal Boliger udvises saaledis, at de der udi kand holde Skole til Ungdommens Vnderwiising oc lære".¹⁷ Og da Sjællands biskop Henrik Bornemann ved århundredets slutning også lagde stor vægt på en forbedret katekismusundervisning, kunne han som noget selvfølgelig indskærpe (1694), at "forældrene holte deris børn til skole".¹⁸ I en ny katekismusforklaring, som Bornemann netop havde udgivet, kunne han i øvrigt fortælle, at de unge nu tit også mestrede Davids syv pønitensalsalmer samt (Brochmands) nyttige

sprog og sentenser af bibelen.¹⁹ Kort sagt fremstår læsning og skolegang som centrale midler i det tilsyneladende vellykkede forsøg på at udvide børnelærdommen.

Katekismusregistre og trolovelse

Mange steder har sognefolket utvivlsomt sendt deres børn til katekismusundervisning uden at kny, fordi de – ligesom forældrene i Skast herred – gjorde, hvad der var nødvendigt og helt naturligt for at sikre børnenes fulde medlemskab af det kristne fællesskab. Konge og kirke sørgede dog for at stramme både tilsyn og sanktioner, og her er vi fremme ved mit andet punkt. Allerede 1616, på det førnævnte landemode, havde biskop Resen pålagt provster og præster at føre registre over de unges kundskaber. I oktober 1642 præciserede hans efterfølger Jesper Brochmand, at degnene, under tilsyn af både præster og provster, skulle "optegne Confirmationens Børnene og saa ofte som Provsterne holde Visitatz i Kirckerne, saa ofte skal Degnene fremvisse en Fortegnelse paa Børnene, hvor *et hver Barns Fremgang skal optegnes*" [min udhævning]. Her står vi faktisk over for en bestemmelse, der til forveksling ligner påbuddet om "husforhørslægder" i den svenske kirkelov 1686. Året efter understregedes det, at præsten skulle sende listen over forsømmelige til den verdslige øvrighed.²⁰

Man bemærker udtrykket “konfirmationsbørn”! Sammenkoblingen mellem børnelærdom og altergang blev yderligere forstærket gennem missiver til alle landets bisper 1645-46, hvor det “er og for godt befundet, at de gemene unge folk ikke skal af præsterne troloves, førend de der haver bevist, at de deres børnelærdom lært haver”.²¹ Allerede to år før havde Christian IV omtalt forslaget for sin kansler med ordene “At ded skulle gøre den gemene mand flyttiger [flittigere] tiil at lere derris børne lerdom, End nu skeer”, ikke mindst fordi “dy skal uerre tygange banger derfor End for nogit andiit, som paleggis kunde”.²² Præcis de samme tanker og indgreb gjorde sig gældende i Hertugdømmerne i disse år, hvor der bl.a. i Haderslev provsti dekretederes skolegang i alle sogne – herunder Vonsild – netop for at styrke børnelærdommen forud for en (mere formaliseret) konfirmation.²³

Hvordan man levede op til disse bestemmelser i de forskellige sogne, har utvivlsomt været meget forskelligt, men såvel visitatsbøger som sager for landemoderne tyder på, at man langt fra tog opgaven lemfældigt.

Substitutter og skolemestre

Hvor undervisningen, ifølge provst eller biskop, var utilstrækkelig, blev det gang på gang pålagt præst og degn at ansætte en “substitut”. En sådan degnesubstitut havde man længe kendt i

de sogne, hvor degnen var en “løbedegn”, dvs. en latinskolediscipel, der stort set kun kom ud i sognet for at forrette de kirkelige handlinger. Men fra 1620’erne og fremefter er det mindst lige så tit sædedegne, der bliver pålagt at holde substitut. Typisk er følgende optegnelser fra Fyns biskop Hans Mikkelsen på hans visitats i sommeren 1632: “Jeg visiterede Vester Skerninge Kirke: børnene var forsømmeligt underviste. Degnen blev påmindet om sin pligt, og jeg beordrede, at han skulle knytte en substitut til sig”. To dage senere: “Jeg visiterede Stenstrup Kirke, børnene var ikke ordentlig underviste; præsten lovede omhu, efter at han nu havde fået en substitut. Jeg visiterede Lunde Kirke, ikke godt. Bønderne bad om en substitut”.²⁴ Da substitutten i Alsted ved Slagelse blev afsat p.g.a. en lejemåls-sag 1644, bad han om nåde “efterdi han havde intet andet lært, end at læse for børn”.²⁵

I Nordsjælland kan vi se, hvordan provst Peder Rasmussen Lange gang på gang hjælper med at ansætte en “skolemester”, der derpå omtales som “substitut”. Ordningen forløb ikke altid gnidningsfrit. F.eks. klagede præst og degn i Blovstrød over, at substitutten forsømte de fattige, fordi han “holt til sin profit skole”.²⁶ Men alt i alt får man et indtryk af velfungerende substitut-ordninger på grundlag af fælles interesser mellem kirke og sognefolk: Kirken sikredes bedre undervisning under eget tilsyn, mens bønderne fik en

“skolemester” til reduceret pris, fordi substitutten typisk aflønnedes med såvel en del af degnens løn som med tilskud fra forældre i sognet. Hvor udbredt ordningen var, får man bl.a. indtryk af gennem det af Troels Dahlerup nævnte skattemandtal 1645, hvor en betragtelig del af de sjællandske sogne havde ‘dobbelbesætning’.

Ofte vil vi ikke i det enkelte tilfælde kunne dokumentere, at substitutten – eller degnen selv – underviste i boglæsning. Men ud over den bevidste bestræbelse på at plante substitutter som ekstra undervisere, kan man som et fjerde punkt nævne den selvfølgeligelige måde, hvorpå egentlig læseundervisning nævnes i forbindelse med enkelte kapellaner, degne eller substitutter. Lad mig blot nævne ét eksempel, der samtidig viser, at kombinationen af skolelærer og ‘kirkeansat’ kunne gå langt tilbage: I forbindelse med Ribebispens bestræbelser på at lade stiftets latinskoler forsyne de nærmeste sogne med løbedegne, protesterede sognefolkene fra Dejbjerg og Hanning i 1616, “thi vi bedendke ved 60 år og mere altid have haft bosiddende degne, som vore børn har udi læsen og skriven med flid forfordret”, og de bad derfor om igen at få tildelt en sædedegn.²⁷

Læseundervisning – hvor og hvornår

Ud over de kirkelige undervisere var der mange andre, der – under yderst

forskellige former – tog sig af læseundervisningen i landbosamfundet. I denne sammenhæng skal jeg blot understrege fire generelle fænomener, der har haft betydning for, hvem der lærte at læse prent i 1600-tallets Danmark. For det første har det utvivlsomt været meget almindeligt at lære den basale læsning af prent hjemme, enten af forældrene eller af en omgangslærer. Dette fænomen er så udbredt i indberetningerne om undervisningen på landet 1735, navnlig i de jyske egne med spredt bebyggelsesmønster, at man med sikkerhed kan antage, at noget lignende fandt sted også et halvt eller et helt århundrede tidligere, og det er ikke mindst hjemmeundervisningen, der kan forklare den selvakkumulerende dynamik i udbredelsen af læsefærdighed.²⁸

For det andet bekræftes det her som i skolefundatserne, at skrive- og regneundervisning ikke blot fulgte *efter* læseundervisningen, men også var dyrere. Mens det typisk kostede 1-2 skilling om ugen at lære at læse, var prisen gerne det dobbelte (eller mere) for skriveundervisning. Alene p.g.a. betalingen har mange børn formodentlig kun fået undervisning i læsning at trykt tekst. I mange af de tilfælde, hvor en fundats eller en mere uformel ordning blandt sognefolket sikrede gratis undervisning til de fattige børn, gjaldt denne ordning også kun undervisning i læsning og børnelærdom.

For det tredje kan indlæringsalderen også have spillet en rolle. Man kunne umiddelbart mene, at der måtte ligge en selvmodsigelse indbygget i den senere fattigforordning 1708, der på én gang bestemmer, at de fattige børn skal gå i skole, og samtidig fastslår, at "Naar Børnene blive saa store, at de kan drive Plog, vogte Gieslinger eller andre smaa Gierninger paa Landet, skal de sættes dertil".²⁹ Men som vi tidligere har set, begyndte mange børn læseundervisningen som 5-6-årige, og det er nok spørgsmålet, om de på dette tidspunkt var store nok til det nævnte arbejde. 7-8-årige børn var straks mere anvendelige i landbruget, sådan som det også er fremgået af undersøgelser af engelsk materiale.³⁰ Det er derfor tænkeligt, at et betydeligt antal børn kan have nået at få i hvert fald læseundervisningen med, før de for alvor blev sat til at arbejde.

Endelig, for det fjerde er det vigtigt at erindre, at 'skolegangen' eller rettere læseundervisningen i dens mange former oftest har været en vinterskole, hvor bønderne netop har udnyttet de stille og mørke måneder fra november til april, nogen gange blot tiden fra jul til påske. På dette tidspunkt var der ikke videre behov for børnenes arbejdskraft, og man har kunnet hyre en omgangslærer til beskeden løn. Det er ikke mindst i lyset af denne praktiske indretning af børneundervisningen, at man skal forstå de mange protester op gennem 1700-tallet

Davids Psalmer synes at have været en af de mest læste tekster 1600-tallet igennem. Som flere andre bøger, nok især Bibelen og katekismen, blev den dog ikke kun brugt til læsning, men også til magisk brug. F.eks. havde Marine Pommerantzis i Helsingør 1625 læst af kong Davids 109. salme, lige indtil hun hørte, at lensmanden på Kronborg var blevet syg. Den her viste udgave var blevet trykt netop i Helsingør 1610 (122 x 67 mm, ca. 500 sider).

mod den af øvrigheden organiserede skole med fast skolebetaling, faste undervisningstider m.m.³¹

Åndelige håndbøger

Men hvad har folk på landet så læst, hvis først de havde lært at læse? 1600-tallets landboskifter er desværre næsten helt tavse, hvad bøger angår. Det skyldes ikke nødvendigvis, at de afdøde ikke havde haft bøger. Som tidligere fremhævet af Troels Dahlerup, blev det f.eks. direkte slået fast i et skifte fra Gessing i Skast herred 1639, at "huess bøger, som findis, schal børnene beholde".³² Noget tilsvarende har gjort sig gældende i købstæderne, hvor man også – i hvert fald i nogle tilfælde – kunne overdrage bøger direkte til børnene uden om den egentlige skifteforretning. Og hvor bøger blev registreret, var det i sagens natur de særligt værdifulde. Gamle, slidte og dermed tit de mest læste bøger, kan man under ingen omstændigheder vente at finde registreret i skifterne! De følgende afsnit giver derfor alene et indtryk af nogle af de mest udbredte bøger i 1600-tallet i det hele taget, sådan som billedet tegner sig ud fra vort kendskab til de i dag bevarede bøger, til periodens bogmarked og til den private bogbesiddelse i købstæderne.³³

Lad os dog først begynde med nogle værdifulde eksempler på "incidental information", endnu en gang fra Vonsild Kirkebog. Ikke overraskende har

Johannes Råde især bemærket og glædet sig over brugen af opbyggelig litteratur. Vi hører f.eks. om Anders Poulsen (1634-1705), der efter prædiken altid "øfuede sig i Guds ords læsning, oc gjorde sig foruden de vaanlige kirckesange fleere af Kingo hans sange bekiendt". Da han siden blev syg, var det en trøst at hans "øjen stode ham bi, oc kunde læse Gudz ord, der hand det icke meere kunde i kircken faa at høre" (Vonsild nr. 236). Og også hans datter Kirsten (1662-92) havde sin bønnebog hos sig på sygelejet (Vonsild nr. 109). Nu var Anders ganske vist en af Vonsilds veluddannede mænd, der havde været hos skrive- og regnemester i Kolding. Men vi møder også nogle af sognets fattigere medlemmer med bog i hånd. Det gælder f.eks. tærskekarlen Peder Jacobsen (1673-1697), der "var vel grundet i sin catechismo, oc kunde sig til trøst oc saligheds opbyggelse læse sin bønnebog, der hand hafde ørkesløshed i sin siugdum" (Vonsild nr. 171), eller tjenestepigen Kirsten Sørensdatte (1655-1689), der når hun bryggede altid havde "en psalm- oc bønebog hos sig, oc undertiden læsde oc bad derudi, saa oc om søndagers efftermiddag, saatit som tiden det kunde gifve, bad oc læsde hun" (Vonsild nr. 44).

Anders Poulsen havde øjensynlig lært sine Kingo-salmer fra den ny forordnede salmebog, der udkom 1699, selv om det naturligvis ikke kan udelukkes, at han også har kendt Kingos

Aandeligt Siunge-Koor, hvis første part var udkommet allerede 1674.³⁴ Ellers dækker såvel Kirstens “psalm- og bønnebog” som de øvrige bønnebøger formodentlig over nogle af de mange “åndelige håndbøger”, der udkom fra 1630’erne og fremefter.³⁵ Nogle betegnedes slet og ret som f.eks. *En ny Haandbog med fiorten Bøger* (1674 og 1683), andre fik mere omstændelige eller særprægede titler, bl.a. *Den Biblisk Kirck-, Skol-, Huus- og Reise-Haandbog* (1675) eller *Aandelige Forraad afdeelt udi fiorten Spise-Kamre* (1694, 1696, 1699). Håndbøgerne var gerne trykt i små formater og med lille skrift for at kunne rumme så meget stof som muligt. Andre blev trykt med særlig “stor Stijl” af hensyn til gamle med svage øjne. Specielt ‘handy’ var de nu ikke altid, for de kom gerne op på 500 sider, nogle endda på 1000. Indholdet var typisk nogle af de mest populære bøger fra Bibelen, især fra Gamle Testamente: Davids Psalmer, Salomons ordsprog, Daniels bog og det apokryfe skrift Jesus Syrak. Endvidere evangelier og epistler samt passionshistorien. Næsten obligatorisk var desuden den lille katekismus med forklaringer og tillæg. Endelig en separat bønnebog eller to – meget ofte Avenarius’ bønner – samt et udvalg af salmer.

Såvel bønner som salmer var gerne indrettet efter forskellige tidspunkter, situationer og samfundsgrupper. I håndbogen kunne læseren kort sagt finde en salme eller en bøn til enhver

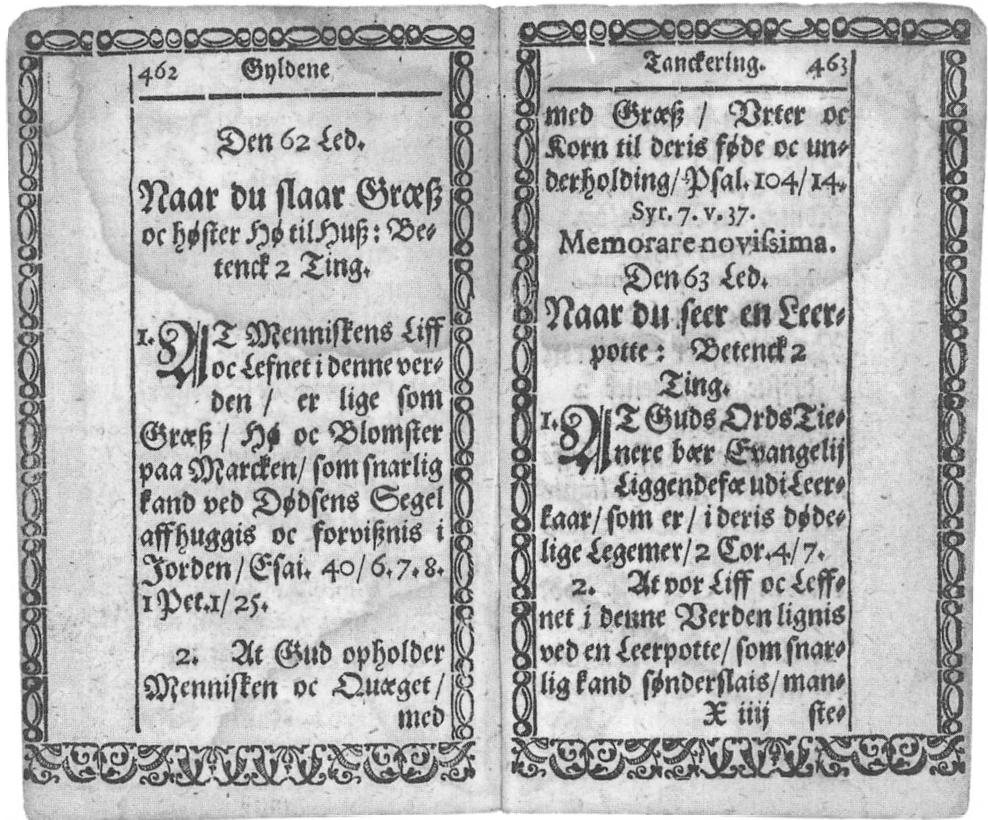
anledning. De enkelte dele blev desuden tit udsendt som små særskilte tryksager, og det er muligt, at f.eks. Peder Jacobsen blot havde “Avenarii bønner” foran sig, ligesom vi ved, at historierne om Daniel eller Susanna i badet osv. er blevet købt og læst for sig. I den forbindelse skal man erindre, hvor misvisende det kan være at forsøge at opdele 1600-tallets litteratur i hhv. “religiøse” og “verdslige” titler, eller kun at betegne visse verdslige historier som “underholdende”. Netop de bibelske historier er et godt eksempel på, at det religiøse stof kunne være sprængfyldt af spænding, krig og erotik *samtidig* med, at det selvfølgelig indgik i en opbyggelig sammenhæng.

Der er også grund til at formode, at mange læsende hjem på landet – som i byerne – har haft en bibel. Der fandtes nemlig andre end de store kirkebibler på markedet, og vi kan se, at mange jævne købstadshjem har haft råd til en Christian IV bibel i oktav til en vurderingspris på omkring 2 eller 3 slettedaler. Endnu mere almindelig var dog – i hvert fald i købstæderne – en huspostil, dvs. en “forklaring over evangelierne og epistlerne”. Med denne bog i hånd kunne husstanden følge kirkeårets gang, læse søndagens tekster og den tilknyttede forklaring, der nærmest havde karakter af en lille prædiken. Evangeliebøger har formodentlig også været meget udbredte, bl.a. fordi børnene brugte dem i læseundervis-

ningen (for viderekommende). Vi hører således også Johannes Råde lyse efter en evangeliebog fra prædikestolen, da en skoledreng havde tabt sit eksemplar på vejen hjem.³⁶

En sand gudfrygtigheds daglige øvelse

De netop nævnte boggenrer var alle tænkt som hjælpemidler til “en sand gudfrygtigheds daglige øvelse”.³⁷ Her-

Chr. Christensøn Ferrings bog *Gyldene Tandkering* er en lille tyk bog, hvis knap 500 sider måler 107 x 70 mm. Det er karakteristisk for mange bøger rettet til den “gemene mand”, at teksten opdeles i små bidder med særlige overskrifter eller indledende spørgsmål. Tog det tid at stave sig igennem blot en enkelt side, var der til gengæld straks belønning, som her, hvor Ferring fortolker betydningen af “at slå græs”. Bemærk også de typiske henvisninger til bibelske skriftsteder. De fungerer som dokumentation for det fromme indhold og som ‘fodnote’ for den mere lærde læser.

til kom så et stort antal opbyggelses-skrifter, der i højere grad var af beskrivende og forklarende karakter. Forfattere og oversættere søgte her at hjælpe læseren til at lade dagligdagen og det hele liv gennemsyres af kristelige tanker. Et stort antal af disse skrifter henvendte sig udtrykkeligt til "den gemene mand".³⁸ Dette udtryk er naturligvis meget bredt og kan dække alt, hvad der ikke er adel, gejstlighed og (stor)borgerskab. Men at det i særlig grad synes rettet mod de jævne befolkningslag, herunder også eller ligefrem især landalmuen, bliver understreget af det forhold, at udtrykket bruges i næsten alle fortællinger til skrifter, der var blevet oversat fra tysk til dansk. En meget stor del af befolkningen i de danske købstæder har hele 1600-tallet igennem kunnet læse tysk, og vi kan se, at de lokale bogfolk også har solgt bøger på dette sprog. Når bøger, der allerede cirkulerede og blev læst på tysk, alligevel er blevet oversat og udgivet på dansk, må det naturligvis være, fordi forlæggerne mente, at de på denne måde kunne få et endnu større publikum i tale. F.eks. hed det i rådmænd Knud Jacobsens oversættelse af *Guds Børns Gyldene Klenod* fra 1651: "Som først aff Engelsken i Tydsk Sprog er ofversæt. Ved Emanuel Sonthomb. Oc nu den meenige Mand til Nytte aff Kierlighed til Bogen Paa Danske Verterett aff K.J."

Lad os prøve at se lidt nærmere på et af de opbyggesskrifter, der var for-

fattet i Danmark, og som måske i særlig grad har henvendt sig til landbefolkningen, nemlig Christen Christensøn Ferrings *Gyldene Tankering, indeholdendis aandelige oc gudelige Tancker, som ethuert Guds Barn udi sin Bestilling bruge kand...* (1633). Tankeringen er hele skriftets ledemotiv. Den er en kæde af 70 led af åndeligt guld, som skal fordrive onde og skadelige tanker; og ringen er rund, trind og uden ende, ligesom Guds ord er det. Den er uhyre nødvendig, fordi djævelen kender "Menniskens Natur oc Complexion" og derfor let kan indgive det onde tanker. Derfor gjaldt det om at kæmpe imod "med Guds hielp/ oc med idelig Bønner/ lesning oc studering". Bogen skulle være til hjælp for "simple oc enfoldige Folck deris skyld, som der til haffuer lyst oc vilie". Ligesom den berømte *Praxis Pietatis*³⁹ lader Ferring alle de gudelige tanker være knyttet til daglige gøremål eller ting, man dagligt ser. Først beskrives tanker ved opvågningen om morgenen, inklusive hvad man skal tænke på, når man hører hanen gale, når man vasker sig, tager tøj på, reder sit hår osv. De fleste billeder og allegorier er så klare og samtidig så detaljerede, at man dårligt kan tro andet end, at de har prentet sig ind i læserens bevidsthed. Særlige tanker bør vækkes, når man ser en turteldue, en spurv, en svale, en ravn, en ørn eller en agerhøne. Og dette er, hvad man skal tænke på, når man ser en "kyllingemoder":

“Ligesom en kluckende høne / hun omskifter sin naturlig Stemme / oc tager sig en sørgelig oc klagelig Stemme til / huor med hun locker sin kyllinge til sig: hun skraber for dem / oc huor hun finder noget / det æder hun icke selff men lader sin kyllinge det beholde: Hun skriger oc strider aff sin yderste Formue imod Glenten oc andre skadelige Fugle: Hun udbreder sine Vinger / oc lader sin Kyllinge krybe der under / hun lader dem sidde paa sig / oc hafuer dem saare kiere: Lige saa hafuer oc Christus taget sig en jammerlig stemme til / grædt oc klaget sig for Mennisken... (etc)”

Christensøn Ferring var sognepræst i landsbyen Mejrup ved Holstebro. Og han var født som bondesøn. Måske derfor evnede han i særlig grad at skrive opbyggelig litteratur til den danske landalmue. Bogen blev genoptrykt mindst to gange og fandt også vej til købstadshjem.

Almanakker og alskens historier

Blandt andre former for bogtryk er der grund til at fremhæve almanakker, bondepraktikaer og de såkaldte husholdningskalendere som nogle af de – formodentlig – meget udbredte bøger på landet. De gav svar på mange praktiske spørgsmål og havde samtidig underholdende såvel som opbyggelig værdi. De nævnte genrer har været genstand for behandling andetsteds, så lad mig blot give et kort signale-

ment af almanakkens vigtigste indhold.⁴⁰ Her kunne årets gang følges med angivelse af de skiftende planetkonstellationer, sol- og måneformørkelser, søn- og helligdage med (i overskriftform) evangelietekster. Her var forudsigelser – de såkaldte prognostika – om vejret, om de mest velegnede tidspunkter for såning, åreladning og andre gøremål, og man kunne i visse tilfælde læse om sygdom og katastrofer, der ville ramme landet. Dette førte i 1633 til et forbud mod sådanne spådomme og i 1636 til indførelsen af et særligt almanakprivilegium og dermed skærpet censur. Først fra 1685, hvor universitetet også reelt overtog udgivelsen, blev der ryddet godt ud i de gamle husråd og forudsigelser, men selv derefter vendte det gamle almanakstof lige så stille tilbage. Mange almanakker havde endvidere haft særlige afsnit med “kronologier” over verdens- eller Danmarkshistorien. Små tillæg med nyttige bønner var også tit medtaget. Endelig indeholdt almanakken gerne oplysninger om steder og datoer for markeder; oprindeligt integreret i den almindelige kalender, men fra 1685 som en særskilt markedsliste. Almanakken var kort og godt en lille, men meget nyttig håndbog.

De såkaldte *bondepraktikaer* udfyldte lignende formål. Her var der med større udførlighed gjort rede for, hvornår og hvordan forskellige praktiske gøremål i landbruget og udi lægekunsten skulle gennemføres, ligesom der

var længere afsnit om bl.a. planeterne. Læsestoffet var kort sagt større.⁴¹ Også Niels Mikkelsen Aalborgs *Huszholdnings Calender* kan med sin emnekreds nærmest betegnes som en udvidet almanak. Den udkom første gang 1631 og derpå igen 1632, 1633, 1634, 1638, 1639, 1642, 1662 og 1664. Ikke blot antallet af oplag (som endda kun er dem, der – tilfældigt – er blevet bevaret), men også selve hurtigheden, hvormed oplag fulgte på oplag straks efter førsteudgaven, fortæller om bogens popularitet. Efterhånden blev den udvidet med traktater om bl.a. biavl og kvæg- og fåresygdomme. Det var en pæn oktav, men relativt sparsomt udstyret.⁴² Det intenderede publikum har således bestemt inkluderet store som små gårdmænd landet over.

En lignende publikation var den *Oeconomia nova*, som den store boghandler i København Jørgen Holst sendte på gaden i 1649. I sin samlede form henvendte den sig til et mere eksklusivt publikum, men også den bestod af en række småskrifter (med særskilt titelblad, paginering og arksignatur), der tydeligvis var beregnet på stykvis salg. Det er således takket være et enkelt solidt indbundet samleværk, at vi i dag kender Holsts lille række af gør-det-selv bøger: Først en bog om landhusholdning (primært store, hvis ikke ligefrem adelige husholdninger); derpå en bog om farve og blæk til håndværkere og andre, en kagebog, en urtebog, en bog om biavl, en fiskebog, en bog om illuminerkunst samt

en "Kunstbog" om konfekt, eddike og ølbrygning. Flertallet var oversættelser fra tysk, men de små bøger om urter og bier var skrevet originalt på dansk. De to forfattere betonedede selv dette, og Hans Herwigk gjorde i *En nyttig Bog om Bier* meget ud af at fortælle, hvordan han havde taget særligt hensyn til de danske forhold, hvordan han selv havde studeret bier gennem 23 år og desuden talt med mange, der selv havde bier. "Jeg er oc offte bleffven ombedet/ at jeg der om noget vilde sammenskriffve/ oc meenige Mand til Gaffn paa Trycken lade udgaa/ hvilket jeg nu haffver tænckt at efterkomme".

Ud over de nævnte bøgernes råd kan de større læge- og urtebøger også have fundet vej til landsbyerne, selvom man naturligvis mange steder kan have klaret sig med den mundtligt overleverede viden, med håndskrevne opskrifter på de vigtigste lægemidler – eller ved at opsøge en lokal ekspert, dvs. en klog mand eller kone. Hos mange gårdmænd – især de 'administrativt' aktive – har der sikkert også tit været en lovbog i samlingen. En skånsk landsbypræst, der selv havde undervist sine sognebørn i boglæsning, beklagede sig 1632 til sin biskop, fordi de blot brugte færdigheden til at læse recessen og lovbøgerne.⁴³ Som i købstæderne kan man formode at *Jyske Lov* og senere Christian IVs store reces (1643) har været blandt de almindeligste, foruden Ostensen Veyles såkaldte *Glossarium* (1641 og flere

følgende oplag), der havde karakter af en juridisk håndbog. Derudover har regnebøger antagelig været ganske udbredte.⁴⁴

Hvorvidt bøger med historiske emner også har været populært stof på landet, kan man ikke vide med sikkerhed, men når vi kommer frem til 1700-tallet er historiske titler ikke usædvanlige hos de lidt bedre stillede.⁴⁵ Man må også gå ud fra, at mange af de mere samtidsaktuelle flyveblade og (fra 1600-tallets midte) aviser har fundet vej ud til landsbyerne. Der er i den forbindelse grund til at minde om, at det antal bevarede småskrifter, vi i dag har bevaret i Det kongelige Bibliotek og andre samlinger, kun repræsenterer en del – og efter mit bedste skøn ikke engang hovedparten – af de mindre bogtryk, der blev produceret i 1600-tallet. Næsten hver gang der bliver gjort nye fund af enkelte eller samlinger af nyhedsblade og visetryk, er de fleste unikaer, dvs. at de repræsenterer nogle hidtil ukendte udgaver.⁴⁶

Bevaringsfrekvensen er også lille, hvad angår udgaver af de små historier, som en senere tid karakteriserede som “folkebøger”.⁴⁷ “S. Peder og Sølvnøglen”, dvs. *Den skønne Magdelone* (jf. foran illustration side 19) hører til denne genre sammen med titler som *Till Uglspil*, *Melusina* og *Kong Karolus’ krønike*, og de har utvivlsomt haft læsere som Mette Jensdatter i mange andre landsbyer landet over. Præcis

hvem, der læste hvad i 1600-tallets gårde og huse, vil vi dog aldrig komme til at kunne dokumentere nærmere. At dømme efter købstadsskifterne har den såkaldte *Rævebog* eller *Reinike Foss* været særlig populær. Men når vi så tit støder på netop denne titel, er det dog nok, fordi bogen var en ganske stor og velillustreret sag, som ved de fleste skifteforretninger blev vurderet til omkring to mark – hvis den altså var indbundet. Sidst, men ikke mindst må det nævnes, at der 1600-tallet igennem blev udsendt utallige små viser som etbladstryk eller småtryk, herunder også viser om slagsmål og kærlighed – eller begge dele kombineret.⁴⁸

Bøger til salg, til låns og som gaver

Det havde været muligt for Mette at begive sig af sted til fods efter læsestof. Men hvordan har bøger normalt fundet vej til danske landbohem i 1600-tallet? Stort set alle danske købstæder, måske på nær nogle af de allermindste, har haft en bogbinder. Bogbinderen var den lokale boghandler, og han har fået forsyninger via en eller flere af de københavnske forlæggerboghandlere. Her kunne så købstadsfolk eller landboer på besøg købe, hvad de måtte ønske. Hovedparten af bøgerne lå hen som materie, dvs. i ark, og altså uindbundet. Kunderne kunne derfor bestille en bestemt indbinding, men flertallet har formodentlig købt bøgerne uindbundet.⁴⁹

Mange steder har købstæderne også, gerne på årets største marked, fået besøg af bogførere fra andre byer, primært udsendinge fra København, der fra et stade i eller ved kirken har solgt deres titler. Almindelige kræmmere har også tit – ud over “rent papir” i form af regnskabsbøger eller løse ark – solgt nogle af de mest almindelige standardvarer såsom ABC-er, katekismer og evt. evangelie- og salmebøger. Det er derfor ikke utænkeligt, at omvandrende bissekræmmere kan have haft små trykte bøger med i kramkisten – eller at nogle ligefrem har specialiseret sig i bog- og vi-sehandel. Jeg har imidlertid (endnu) ikke fundet direkte belæg herfor. Fra Skast herred møder vi endvidere et eksempel på privat ‘bogimport’, da en bonde bestiller bøger hjem via sin bror i Holland.⁵⁰

Men køb var naturligvis ikke den eneste vej til læsestof. At dømme efter indskrifter i mange af de i dag bevarede 1600-tals bøger, blev disse tit brugt som gaver. Jeg har bl.a. fundet flere eksempler på gavegivning mellem søskende. Pudsig nok har vi en salmebog, hvor indskriften fortæller, at “Denne Bog hør mig Matz Jacobsen, oc bleff den mig forærit til markinds-gaffue af min kiere Syster Elsebet Jacobsdatter, om Kolding markind 1631. Gud und mig denne saa at læse oc betencke, hand ephter dette timelig liff mig det evig wilde schencke, Amen. Matz Jacobsen. E: hand”.⁵¹ Vi ved naturligvis ikke i dag, om Mads og Else-

bet var opvokset i byen eller kom fra landet.

Det overgik formodentlig også en hel del landsbyfolk i 1600-tallet at få en bog foræret af deres sognepræst, hvis vi ellers skal tro på præsternes redegørelser i forordene til deres bøger. Og der er faktisk ikke grund til andet. Da Sjællands biskop Henrik Bornemann 1694 havde forfattet en ny katekismusforklaring, sørgede han samme år for, at der skulle uddeles “et exemplar til hver fattig barn for intet”.⁵² Fra et bevaret og også i andre sammenhænge uhyre interessant regnskab, som har været ført af Albret Raffn, præst i de to skånske sogne Vomb og Veberød, kan vi se, at Raffn har foræret nogle eksemplarer af sin bog *Den himmelske Herredag* (1633) bl.a. til “Jep Dummenpaap” og “En bonde i Omae Erick”.⁵³ Andre gange er bøger kommet ‘dumpende’, mere eller mindre med modtagerens gode vilje, når bøger – i lighed med andre naturalier – blev anvendt til afbetaling af gæld. Det ses meget hyppigt i købstadsskifter, og jeg har også fundet enkelte eksempler fra landet.⁵⁴

Derudover har vi talrige eksempler på udlån af bøger. I købstadsskifterne undlader man ofte vurdering af en eller flere titler med den udtrykkelige begrundelse, at de egentlig tilhører en anden. Johannes Rüdes efterfølger i Vonsild, Hans Nissen, kunne om et sognebarn fortælle, at da han i sin høje alderdom ikke længere var kapa-

Philippus Kegels *Tolf aandelige Betænckninger*, der faktisk var baseret på overvejende katolsk (jesuitisk) stof, blev en af 1600-tallets mest populære bøger overhovedet. Den kendes i 11 forskellige bevarede oplag mellem ca. 1625 og 1686. Denne udgave (112 x 57 mm, 516 sider) fra 1674 blev solgt “førstegang med Kaaberstycker beprydet” og har derfor været lidt dyrere end de uillustrerede udgaver. Men netop i 1600-tallets sidste årtier synes illustrationer at have været et vigtigt salgargument, der måske ligefrem kunne overtale dem, der allerede havde en ældre udgave, til at købe en ny!?

bel til gårdarbejde, “søgte hand ald hans glæde og tidtsfordrieff i geistrige bøger, till huilcken ende hand og tidt og offte aff mig begærte en og anden smuck bog at trøste og fornøie hans bekümmerde sind med og forkorte den lange tijdt” (Vonsild nr. 275). Vi kommer næsten heller ikke uden om den lærde Vendsysselbonde Peder Larsen Dyrskjøt (født 1629), der sidst i århundredet boede i Jerslev sogn og udvekslede historiske optegnelser m.m. med biskop Jens Bircherod i Ålborg. I 1699 havde bispen lånt ham et eksemplar af Peder Vedels “Hundred-visebog” (der 1695 var blevet genoptrykt og forøget med andre hundrede viser). Men det var ikke kun Dyrskjøt selv, der fik fornøjelse af den.

I et brev bad han bispen om “Eders Wlbr wiste, huad Exemplaret Kunde Koste wden Bind Aff samme 200 Wiser och huor det Kunde Kiøbis, da Wilde Jeg gierne wist det. Thi min dotter haffuer faaet En stor lyst til samme wiser saa vel som min høstru oc End fliere... Der Er och fliere aff Mine Naboer, som och wild Kiøbe deraff, I Synderlighed wden Bind, for det Kunde vi selff gjøre”.⁵⁵ Den udlånte visebog havde altså cirkuleret blandt naboerne, eller – i dette tilfælde måske mest sandsynligt – de havde fået lov at læse med i Peder Dyrskjøts stue. Siden hører vi, at også Peder Syvs ordsprog blev flittigt brugt og afskrevet. Selvom Dyrskjøt var alt andet end gennemsnitlig, fortæller episoden dog, hvordan blot en enkel læseivrig bonde

kunne påvirke sine omgivelser – og hvordan visesang og ordsprog, dvs. genrer man umiddelbart vil forbinde med *mundtlig* formidling, allerede ved udgangen af 1600-tallet også blev spredt, brugt og nydt via det *trykte* medium.

Eksemplet fortæller os samtidig noget meget vigtigt om priserne på trykt læsestof. Når man i adelige eller kirkelige regnskaber hører om ganske betydelige priser på bøger, skal man ikke lade sig vildlede. Priserne har varieret meget efter bogens udstyr og størrelse. Man skal bide mærke i, at forlæggerne tit sørgede for at lade en populær titel udgå i indtil flere formater. Små oktaver og duodecer var naturligvis gerne billigere end folio- og kvartudgaver, især hvis papiret – som det gerne var tilfældet – samtidig var af tarveligere kvalitet. Og sidst men ikke mindst afhang prisen af, hvorvidt en bog var indbundet professionelt eller ej. De få gange “folkebøger” dukker op i tidens købstadsskifter kan vi se, at de koster fra ca. 12 skilling og op til en mark eller to. Enkelte gange dukker dog også et eksplicit uindbundet eksemplar op. Og nu er vurderingssummen mellem 2 og 6 skilling!

Man skal naturligvis huske, at dette er prisen for brugte bøger. Almanakken skulle, ifølge det trykte privilegium, sælges til 4 skilling i 1600-tallets sidste årtier, men denne pris er måske mere udtryk for ønsketænkning end virkelighed. En helt ny (og derfor registre-

ringsværdig) almanak blev i Rudkøbing 1696 vurderet til 1 skilling, og i november 1694 fik f.eks. bogbinderen i Nakskov vurderet sine 40 almanakker for det kommende år til 2 mk og 8 skilling, altså 40 skilling i alt.⁵⁶ Skulle der tjenes på forretningen, har bogbinderen nok prøvet at hæve prisen (lidt) over den ene skilling. En ABC kostede også typisk 1 eller 2 skilling, mens Luthers lille katekismus formodentlig solgtes til mellem 2 og 6 skilling århundredet igennem.⁵⁷ De små bibelske enkeltskrifter som Daniels Bog synes typisk at have kostet 2-5 skilling, mens større opbyggelsesbøger som Ferrings *Gyldene Tanckering* antagelig er solgt til omkring 1-1½ mark i uindbunden stand, og ca. det dobbelte som indbunden.

Det var altså penge – og Mette Jensdatter havde før sin Koldingtur lånt lidt ekstra penge hos sin bror, fordi hendes egne 4 skilling næppe ville slå til (men vi ved selvfølgelig heller ikke, hvor mange historier hun ville købe). Man har imidlertid svært ved at påstå, at priserne i sig selv kan have afskåret 1600-tallets landbobefolkning fra det trykte ord. Hvis motivationen var tilstrækkelig stor, lå bog- eller rettere sagt tryksagskøb i de fleste tilfælde inden for mulighedernes grænser. Og ellers kunne man nok, som fremgæet, låne sig frem.

At læse eller ikke læse

Lad os til slut vende tilbage til diskussionen om, hvad det egentlig vil

sige at kunne "læse" i 1600-tallets Danmark, og til spørgsmålet om, hvorvidt der var tale om en voksende udbredelse af denne eller rettere sagt disse færdigheder. Jeg har i denne artikel ikke haft mulighed for at komme nærmere ind på erhvervelsen af og udnyttelsen af *skriftlæsning*. Et enkelt eksempel må dog inddrages, fordi det kaster lys over et helt generelt fænomen. Da Christen Andersen i Hasle modtog en stævning til Herlufsholm birketing 1630, havde han med det samme sat sig hen for at læse den. Didrik Væver, der havde overbragt stævningen, havde dog straks spurgt ham, om han kunne læse, og Christen havde så – i følge Didrik – svaret, "huilcket ieg kand iche, dette kand I, saa kallede hand aff Hans Deigen, at hand schulle komme och sette sig hoes hannem".⁵⁸

Christen kunne åbenbart ikke hamle op med væveren og degnen udi skriftlæsningskunsten. Men da han selv fik ordet, fremstod sagen dog noget anderledes. På Didrik Vævers spørgsmål, om han kunne læse, havde Christen – nu efter eget udsagn – svaret, at "hand wille lesse saa meget aff dend, som hand kunde". Forskellen er sigende. I den mere trænedede Didriks øjne kunne Christen ikke læse, mens han efter egen vurdering kunne orientere sig lidt eller nogenlunde i den skrevne stævning. Vi kan derfor nok tale om forskellige læsefærdighedsniveauer, som gjort indledningsvis, men det har ikke altid været et enten-eller.

Uden tvivl har der også været mange, der kunne læse blot lidt prent uden dog at fortjene den ofte tilbagevendende betegnelse "kunne læse færdig i bøger".

Det har i international sammenhæng ofte været hævdet, at den religiøst orienterede læseindlæring, der havde udenadslæren som hovedformål, næppe var en funktionel læsefærdighed. Kort sagt var der kun tale om at lære at læse eller genkende allerede (ad mundtlig vej) kendt tekst, primært den lille katekismus. Det er efter min mening yderst sandsynligt, at der rundt omkring i de danske byer og landsogne har været mennesker, der aldrig nåede længere end til blot at kunne stave sig igennem katekismen – og som efter deres første altergang måske endda glemte det indlærte, fordi færdigheden aldrig blev holdt ved lige. Men jeg tror ikke, at dette gjaldt flertallet; bl.a. fordi den intensiverede katekismusundervisning med det stærkt udvidede 'pensum' synes at have forudsat en funktionel læsefærdighed.

Som det er fremgået, åbnede boglæsning ikke kun dørene op til opbyggelig læsning, men også til en videre verden. Bogudbuddet voksede, så vidt man kan vurdere, næsten år for år, og udvalget af titler blev større og større. Det må hos mange have øget nysgerigheden og behovet for at deltage i den nye bogtrykkultur og altså konkret have øget motivationen for at

lære at læse og for at holde færdigheden ved lige (ligesom den øgede omsætning har givet bogbranchen ekstra blod på tanden). Det er også værd at erindre, at læsningens verden på ingen måde var en lukket verden, hvis hemmeligheder alene kunne forstås af de indviede. Læsning foregik ikke kun i enrum, men også tit som højtlesning i større eller mindre grupper.⁶⁰ Allerede på det tidspunkt, hvor der var færre og overvejende mandlige familiemedlemmer, der kunne læse (som formodentlig i Vonsild i 1600-tallets første årtier), er det trykte ord ofte nået ud til de øvrige medlemmer af de pågældende husholdninger: såvel de konkrete budskaber som selve forståelsen af, hvad læsekunsten kunne give adgang til. Set i dette perspektiv kan man formode, at den førnævnte tendens til, at læsefærdighed blev givet videre til de næste generationer, ikke kun har handlet om stræbsomme forældre, men også om ægtefæller og børn, der forstod, at det var umagen værd at lære at læse.

Derimod er det muligt, at *skrivefærdighed* ikke kunne 'akkumuleres' på helt samme vis. Skrivning synes langt oftere at være blevet lært hos en professionel lærer; ofte længere fra hjemmet og altid til en dyrere pris. Kirken ydede, som hovedregel, ingen aktiv støtte. Skrivning krævede altså højere betaling og større motivation og har dermed nok, som vi før så det i Oldenburgmarsken, været mere følsom over for de økonomiske konjunk-

turer. Vi kan se tegn på, at *skrivefærdigheden* og dermed også *læsefærdigheden* allerede har været meget udbredt i 1500-tallet, specielt i mere markedsorienterede egne som Syd- og Vestjylland.⁶⁰ I denne fase er det meget muligt, at mere økonomisk og administrativt betingede behov har været en afgørende drivkraft bag udbredelsen af begge færdigheder i landbosamfundet. Med den viden vi har om forholdene for dansk landbrug i 1600-tallets sidste årtier, kan man derfor ikke tage en (fortsat) stigende *skrivefærdighed* for givet.⁶¹ Til gengæld var undervisningen i boglæsning, som direkte eller indirekte støttedes af kirken, tilsyneladende kommet for at blive, blandt både mænd og kvinder. Utallige skrifter rettet alene eller primært til kvindelige læsere fra århundredets sidste årtier taler her deres eget tydelige sprog.

Det trykte medium og landbosamfundet

Erfaringerne fra de omtumlede reformationsår og indtrykkene fra de fortsatte religionsstridigheder sydpå havde på mange måder præget de ledende mænd i kirke og stat. Op gennem 1500- og 1600-tallet fremstår de som overordentlig bevidste, hvad angår det trykte mediums magt og muligheder. Det ses f.eks. af de mange forbud mod bogimport udefra, hvor der advares om faren for "irring og vildfarelse" i troen og helt specielt om faren for "den gemene almue", af hvilke disse

importerede bøger “møgit brugis och lesis”.⁶² Udviklingen i 1600-tallet viser, hvordan stat og kirke på den ene side søgte at forbyde eller regulere uønskede eller potentielt problematiske bogtryk (som f.eks. almanakken) og omvendt prøvede at støtte udgivelsen og spredningen af bogtryk, der gavne- de “en sand gudfrygtigheds daglige øvelse”. Det er i lyset heraf, man skal se Christian IVs berømte forbud 1638 mod salg af Uglspil og andre letfærdige og utjenlige skrifter fra landets kirker, – men altså ikke mod salg af bøger i kirkerne som sådan. Samtidig er det betegnende, at der tilsyneladende ikke kunne være tale om at forbyde disse meget udbredte og populære skrifter som sådan.⁶³

Men det var ikke kun i samfundets øverste lag, at man var klar over det trykte mediums magt. Lad mig slutte af med denne bedrøvelige, men lærerige historie, der blev meddelt de forsamlede provster på Roskilde landemode 1633:

“En karll i Oreby Ved Calundborg, gik ud i skoven, och skar dett ene bæn af

sig, och lagde dett i en liden graff der till giortt, och tiorne offer paa. Lagde sig saa selff i dend anden graff efter sin lenge, och Velte tiorne paa sig, och der døde. Tillforn haffde hand skreffuet nogett till sin broder, och med nogen mørke tale ladett hannem forstaa, hand skulde icke lenge haffve hans omgengelse. Der hoss fantis och nogle ark papir, skreffuen paa danske aff hannem, om troen och gode gierninger, att de aldrig kunde skilles ad, och der hoss var begierendis att kongen och bispen dett vilde lade trycke.”⁶⁴

Vi ved ikke noget nærmere om de to ‘korresponderende’ brødre. Men selvmorderen har tydeligvis tumlet med tunge tanker, inspireret af præstens prædiken eller læsning i bøger. Forholdet mellem troen og gode gerninger var på dette tidspunkt højaktuelt stof. Da han tillagde sine konklusioner stor betydning, skulle de naturligvis trykkes! Uanset om vi her står foran en sindssyg person eller ej, fortæller episoden os næsten bedre end nogen anden kilde, at bogtrykket som medium havde fået en vigtig plads i også jævne menneskers bevidsthed.

NOTER

1. Den ældre, mere sporadiske forskning omkring læsefærdigheden i 1600-tallets Danmark er omtalt af Troels Dahlerup i dette nummer af *Bol og By*. Jeg vil gerne rette en varm tak til Troels Dahlerup og Ingrid Markussen, fordi de begge så generøst har øst af deres store viden om emnet.
2. *Jf. Vonsild Kirkebog 1659-1708*, udg. Hans H. Worsøe, Kbh. 1982, biografi nr. 37 (s. 143). I det følgende refererer jeg til udgivelsens enkelte biografier ved at anføre det pågældende biografnummer inde i teksten. Mettes historie blev første gang udnyttet og perspektiveret i Troels Dahlerup: "Den folkelige Danmarkshistories Fødsel", *Skalk* 1986:6, s. 22.
3. Om brugen af "incidental information" i forhold til andre metoder se bl.a. Ralph A. Houston: *Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500-1800*, London 1988. Blandt andre forskningsoversigter kan desuden anbefales Daniel Lindmark: *Läs- och skrivkunnigheten före folkskolan. Historisk läskunighetsforskning i nordiskt och internationellt perspektiv* (Scriptum 28), Göteborg 1993.
4. Erhvervelsen og udnyttelsen af disse videre færdigheder vil ikke blive behandlet nærmere i denne artikel. For eksempler på nogle af de bedst uddannede Vonsild-sønner henvises til Hans H. Worsøes artikel i dette nummer af *Bol og By*.
5. *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup Kirkebøger 1646-1731* I-II, udg. Ole Højrup, Kbh. 1963.
6. *Jf. sst. nr. 255 og 693.*
7. Se bl.a. Egil Johansson: "The history of literacy in Sweden", *Literacy and Social Development in the West*, red. Harvey Graff, Cambridge 1981, s. 151-82, og Daniel Lindmark: "*Sann kristendom och medborgerlig dygd*". *Studier i den svenska katekesundervisningens historia* (Album Religionum Umense 2), Umeå 1993. En vigtig sammenfatning af den svenske udvikling i større perspektiv er Loftur Guttormsson: "The Development of Popular Religious Literacy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Scandinavian Journal of History* 15, 1990, s. 7-35.
8. Se Wilhelm Norden: "Die Alphabetisierung der oldenburgischen Küstenmarsch im 17. und 18. Jahrhundert", *Regionalgeschichte. Probleme und Beispiele*, red. Ernst Hinrichs og Wilh. Norden, Hildesheim 1980, s. 103-64.
9. *Jf. Skast hrd. tingbog, LaVib, 11-10 1653, fol. 119r.* Jeg er min bror, Hans Henrik Appel, meget taknemmelig for at have stillet sit store materiale af utrykte tingbogsrækker fra Skast herred til min rådighed. Materialet skal indgå i en undersøgelse af "Sociale processer og magtrelationer i et jysk lokalsamfund i 1600-tallet" (arbejdstitel).
10. *Sst. 28-09 1652, fol. 73r.*
11. *Jf. Samlinger af publique og private Stiftelser, Fondationer og Gavebreve I-XI*, udg. Hans de Hofman, Kbh. 1755-80. - Citater fra bd. III, s. 546, og bd. IV, s. 751. Se desuden f.eks. Øland 1695 og Nøfling 1698, hhv. bd. IV, s. 377, og bd. III, s. 558.
12. Der kan generelt henvises til Bjørn Kornerup: *Den danske Kirkes Historie* bd. IV,

- Kbh. 1959.
13. Da en ny vurdering af periodens katekismuspolitik er en af min afhandlings vigtigste resultater, håber jeg at kunne fremlæge dette emne i anden og mere udførlig sammenhæng. Det centrale kilde materiale, som jeg her kun vil strejfe, er landemodeakter (synodalia og causae), visitatsberetninger samt periodens kateketiske udgivelser.
 14. Jf. bl.a. Hans Poulsen Resen: *Instructio executionis catecheticæ, secundum Lutherum. Huorledis Catechismi Øfuelse bør at drifuis, efter Luthers rette Meening etc.*, Kbh. 1636, forordet.
 15. "De Diaconis: ...4. Non tantum doceant Catechismum, sed etiam instituant liberos in literis, quantum fieri potest", jf. Roskilde Synodalia, GKS 3190, Det kgl. Bibliotek. Jeg vil gerne takke Peter Zeeberg for hans hjælp ved oversættelsen af de latinske synodalmonita.
 16. Jf. *Kirkehistoriske Samlinger* 3.r. II, 1877-80, s. 118f. På trods af H. Fr. Rørdams indledning til kildeudgivelsen har den misforståelse længe været udbredt, at der var tale om et egentligt bispemøde. Misforståelsen skyldes formodentlig omtalen i Joakim Larsen: *Den danske Skoles Historie* I, 1916, s. 17, 33, 80 og 107. Se dog sst. s. 127.
 17. Jf. H. Fr. Rørdam: *Danmarks Kirkelove* bd. III, Kbh. 1889, s. 438.
 18. Jf. Roskilde Synodalia, NKS 278, Det kgl. Bibliotek.
 19. Henrik Bornemann: *En kort og eenfoldig Maade og Methode, hvorefter Degne og Skoleholdere med en Uniformitet kunde løbe D. Mort. Luthers Catechismum igiennem*, Kbh. 1694. Se også videre ndf.
 20. Jf. Roskilde synodalia, NKS 1171. Det er meget sandsynligt, at degnenes ansvar for registerførslen (der fortsætter århundredet ud) er årsagen til, at sådanne registre ikke er blevet bevaret i præstearkiverne. Registrerne er meget muligt ført i sammenhæng med de kommunionbøger, der også førtes af degnene (jf. påbud i Kirkeritualet 1685), men som ligeledes er gået tabt for denne periode.
 21. Jf. *Corpus Consistitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende* (herefter CCD) bd. V, udg. V. A. Secher, Kbh. 1903, s. 445 og 514.
 22. Jf. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve* bd. V, udg. C. F. Bricka og J. A. Fridericia, Kbh. 1883-85, s. 401.
 23. Jf. G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland*, Tønder 1968, s. 30ff, og *Orthodoxie und Pietismus*, red. Jendris Alwast m.fl. (Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, Bd. 4), Neumünster 1984, s. 97ff. Fra *Vonsild-Dalby Tillysningsbog 1678-1683*, udg. Hans H. Worsøe, Kbh. 1987, fås et nærmere billede af, hvordan denne skolegang organiseredes. – Ikke sært, at mange Vonsildbørn var velunderviste ved indgangen til det 18. århundrede!
 24. Jf. *Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41*, udg. Anne Riising og Mogens Seidelin, Odense 1991, se 7-7 1632 og 9-7 1632.
 25. Jf. Synodalia, Øster Flakkebjerg Provsti, LaSj.
 26. Jf. Peder Rasmussen Lange: "Acta et peracta in officio præpositoriæ meæ. Visitationes Annuæ. 1625-43". Håndskrift i Deichmanske Bibliotek, Oslo, nr. 49, citat s. 125.

27. Jf. H.K. Kristensen: "Fra modstanden mod løbedegneordningen", *Årbog for Dansk Skolehistorie* 1975, s. 127.
28. Jf. Kommissionen ang. Skolevæsenet i Danmark og Norge, 1735-37, Danske Kancelli, RA. Se f.eks. pk. 1, Indberetninger fra Ålborg stift, no. 94 (Flade og Dråby sogne) og no. 97 (Tødsø og Erslev).
29. Jf. J. H. Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve etc.* II. Deel (1699-1730), 3. udgave, Kbh. 1822, s. 139, hhv. stk. 20 og 21.
30. Se M. Spufford: *Small Books and Pleasant Histories*, Cambridge 1981, s. 26ff. – F.eks. fortæller præsten i Lem sogn i sin indberetning 1735, at børnene må vogte får, fæ, køer etc., når de bliver "7, 8, 9 Aar gamle" – og derfor forsømmer undervisningen. Præsten berømmer i stedet forældrenes hjemmeundervisning. Denne beretning er trykt in extenso, i P. Severinsen: "Landsbyskolernes Barndomstid" *Hardsyssel Aarbo* 1907, s. 87f.
31. Om 1700-tallets læseundervisning, med vægt på skoleundervisningen, se Ingrid Markussen: *Visdommens Lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov*, Odense 1988, og samme: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet*, Kbh. 1991.
32. Jf. *Skast Herreds Tingbog 1639*, udg. Poul Rasmussen, Kbh. 1961, 1639:22, s. 49.
33. Disse tre indgange til studiet af 1600-tallets læsekultur er alle udnyttet i min før nævnte afhandling. – Når jeg i det følgende inddrager oplysninger om bogbesiddelse i de danske købstæder, sker det på baggrund af egne undersøgelser af skiftemateriale i primært Malmø, Helsingør, Ålborg, Nakskov og Rudkøbing samt ældre studier, hvoraf den boghistorisk mest oplysende er Palle Birkelund: "Noget om Læsning – og lidt om Boghandel – i Aarhus i Slutningen af det 17. Aarhundrede", *Aarbøger udgivne af Hist. Samf. for Aarhus Stift* III, 1939, s. 17-34.
34. Jf. *Bibliotheca Danica* bd. I, sp. 332 og 350. Af pladshensyn vil det ikke være muligt at give de fuldstændige titler og bibliografiske data på de nævnte bøger. De vil alle kunne findes i *Bibliotheca Danica* med tilhørende supplement.
35. Om de åndelige håndbøger se desuden *Dansk litteratur historie 1620-1746* bd. III, (Gyldendal) Kbh. 1983, s. 120-23. Nærmere om produktion og distribution af bøgerne især Ingrid Ilsøe: "Bøger og boghandlere under Christian V", *Fund og Forskning* XXV, 1981, s. 19-46, og samme: "Christian Cassube. Boghandler i København 1650-1693", *Fund og Forskning* XXVI, 1982, s. 43-68.
36. Jf. *Vonsild-Dalby Tillysningsbog* (se note 23) s. 113.
37. Om dette udtryks centrale placering i den ortodokse bodsfromhed se J. Oskar Andersen: *Dansk Syn paa Fromhed og Gudfrygtigheds Øvelse i ældre luthersk Tid. En kirkehistorisk Indledning til Kingo's "Siunge-Koor"*, Kbh. 1931.
38. Indholdet af dette udtryk har især været diskuteret i tysk sammenhæng. For en sammenfatning se f.eks. Rainer Wohlfeil: "Vorbemerkungen zum Begriff des 'Gemeinen Mannes'", *Vom Elend der Handarbeit. Probleme historischer Unterschichtenforschung*, red. Hans Mommsen

- m.fl., Stuttgart 1981, s. 139-41.
39. Om Ludv. Bayles *Praxis Pietatis, d.e. Gudfryctigheds Øffuelse*, oversat til dansk af Mette Gjøe, Kbh. 1646 og flere følgende (samt andre af de mest udbredte opbyggelseskrifter med engelsk eller tysk baggrund), se Daniel Lindquist: *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormagtstidevarvet, med särskild hänsyn til bön-, tröste- oc nattvardsböcker*, Uppsala 1939.
 40. Se desuden Thorkild Damsgaard Olsen: "1685-almanakken og de gamle universitetsalmanakker", *Københavns Universitets almanak: skriv- og rejsekalender for det år efter Kristi fødsel 1985*, s. 117-39, og Lis Toft Andersen: "Bondens Almanak", *Bol og By* 1986:1, s. 79-115.
 41. Se nærmere Per-Oluf Johansson: *Bonde-Practica eller Veyr-Bog*. Bd. 1: *Folkelæsning i 300 år*, Kbh. 1975.
 42. Jf. Henrik Horstbøll: "Cosmology and Economics. Discontinuity and Continuity in Economic Conceptions on the Market for Popular Prints in Denmark during the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Scand. Eco. Hist. Rev.* 37:2, 1989, s. 26-50, se især s. 29ff.
 43. Jf. *Visitatsbog for Lunde stift*, udg. Bjørn Kornerup, Lund 1943, s. 151.
 44. Selvom disse bøger i sagens natur var til for at blive brugt og dermed slidt (bl.a. ved undervisning), dukker adskillige op i landboskifter fra 1700-tallet, jf. de klassiske undersøgelser Frits Heide: "Bidrag til Spørgsmaalet om den danske Almues Læsning i det 18. Aarhundrede", *Danske Studier*, 1918, s. 36-47, samt flere undersøgelser af F. Elle Jensen, bl.a. "Vestjydsk Bondelæsning i Stavnsbaandstiden", *Jyske Samlinger* 5.r. VI, 1943, s. 251-64.
 45. Jf. de i note 44 nævnte studier samt f.eks. karakteristikken af bogsamlingerne hos de ganske vist næppe typiske bønder i Brønshøj sogn, der er givet af præsten Peter Lorents Hersleb 1753, jf. *Kirkehistoriske Samlinger* 3.r. II, 1877-80, s. 666ff. En central passage herfra er citeret i I. Markussen: "Kunne Jeppe på Bjerget læse og skrive – Læse- og skrivefærdighed i dansk og internationalt perspektiv" *Den jyske Historiker* 62: *Skolehistorier*, 1993, s. 33. – Om en billig og populær Danmarks-historie fra 1600-tallet, nemlig Nørnissums *En kort Danske Krønike*, se Dahlerup 1986 (se note 2).
 46. Dette synspunkt vil blive nærmere underbygget i min nævnte afhandling. Se dog f.eks. Solveig Tunold: "Peder Rafns vise-bok. Et nyhervervet samlebind på 104 visetrykk i universitetsbiblioteket, Oslo", *Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotheksväsen* XXIII, 1936, s. 135-65, hvor den pågældende samling fra 1641 indeholder 77 forskellige trykte viser på dansk; heraf kun 5 udgaver hidtil kendte, 12 kendte i indhold (fra andre oplag) og 60 indtil da totalt ukendte !
 47. Se R. Paulli: "Bidrag til de danske Folkebøgers Historie", *Danske Folkebøger fra 16. og 17. Aarhundrede* bd. XIII, udg. J. P. Jacobsen m.fl., Kbh. 1936, s. 169-291, samt Henrik Horstbøll: "Folkebøger, folkelig læsning og folkekultur – 17. til 19. århundrede", *Historien i Kulturhistorien*, red. Vagn Wählin, Århus 1988, s. 294-316.
 48. Se bl.a. V.E. Clausen: *Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884*, Kbh. 1985, og Iørn Piø: "Perspektiver i studiet af Danske Viser fra Adelsvisebøger og

- Flyveblade 1530-1630", *Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530-1630*, udg. H. Grüner-Nielsen, bd. VII, Kbh. 1978-79, s. 321-42.
49. Om 1600-tallets bogmarked se C. Nyrop: *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, Kbh. 1870. Ingrid Ilsøe har behandlet de store københavnske boghandlere i en række artikler i *Fund og Forskning XXIV*, 1979, og flere følgende. Af enkeltstudier om provinsboghandlen kan fremhæves Holger Rasmussen: *Bøger og bogbindere i Odense før 1694*, Odense 1959.
 50. Jf. Skast herreds tingbog, LaVib, 01-03 1653, fol. 34r.
 51. På en udgave af Anders Rasmussen Gryderup: *Nogle Merkelige oc Aandelige Psalmer...*, jf. Anders Malling: *Dansk Salmehistorie* bd. I, Kbh. 1962, note 1 s. 444.
 52. Jf. Roskilde Synodalia, NKS 278, Det kgl. Bibliotek. Det drejer sig om Henrik Bornemann 1694 (se note 19).
 53. Jf. Gunner Carlquist: "Skåneprästen Albert Raffn och finansieringen av hans bok "Den himmelske herredag"", *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* bd. 50, 1963, s. 46f.
 54. Jf. f.eks. *Skast Herreds Tingbog 1638*, udg. Poul Rasmussen, Kbh. 1957, 1638:449, s. 161, hvor en salmebog bliver udlagt ved betaling af gæld.
 55. Jf. N. Hancke: "Peder Dyrskjøts Breve til Biskop Jens Bircherod i Aalborg", *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* 1.R. III, 1870-71, s. 243.
 56. Jf. skifteprotokol 14-07 1696, Rudkøbing byfoged, LaFyn, og skifteprotokol 12-11 1694, Nakskov Byfoged, LaSj.
 57. Ved vurderingen af en bogbinders lager vil der naturligvis ikke være taget højde for bogbinderens fortjeneste. Men det er karakteristisk, at de mange ABC'er vurderes til *mindre* end 1 skilling, f.eks. 50 ABC'er til 3 mk. (dvs. i alt 48 sk) i skifteprotokol, Helsingør byfoged 20-08 1662, LaSj, og altså muligvis er blevet solgt til 1-2 sk. stykket. Priseniveauet bekræftes også af samtidige latinskoleregnskaber.
 58. Jf. *Herlufsholm Birks Tingbog 1630-33*, udg. Karen Marie Olsen, Kbh. 1959, 1630:23, s. 9.
 59. De mange forskellige 'læseformer', herunder især højt læsning og såkaldt 'kollektiv' læsning har været et centralt emne i navnlig fransk forskning. Se f.eks. Roger Chartier: *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, Princeton 1987.
 60. Se f.eks. Bjørn Poulsen: "Die ältesten Bauernanschreibebücher: Schleswigsche Anschreibebücher des 16. und 17. Jahrhunderts", *Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*, red. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Bjørn Poulsen (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 21), Neumünster 1992, s. 89-106.
 61. I min kommende afhandling forsøger jeg bl.a. ved hjælp af analyser af samtidige underskrifter at give et mere nuanceret billede af skrivefærdighedens (og skriftlæsningens) udbredelse, både m.h.t. regionale forskelle og kronologisk udvikling. Efter alt at dømme har skrivefærdigheden været mere udbredt i Jylland end på øerne.
 62. Forordning af 23-01 1617, jf. CCD III, s. 491.
 63. Åbent brev 1-10 1638, jf. CCD IV, s. 735.
 64. Synodalmonita, Øster Flakkebjerg provsti, LaSj.

Den skrivende præst og landsbysamfundet med særligt henblik på de sønderjyske forhold og Vonsildpræsten Johannes Råde.

af Hans H. Worsøe

Formålet med denne artikel er at belyse, hvordan landsbypræsten forvaltede skriften i sit embede i tiden mellem reformationen og omkring år 1700. I visse tilfælde er vi så heldigt stillede, at præstens optegnelser også afspejler sogneboernes brug af skrift, således som det vil fremgå af en række af de fremdragne eksempler. Geografisk er artiklen begrænset til Sønderjylland.

De sønderjyske præstearkiver rummer et stort lokalhistorisk stof og er i de fleste tilfælde langt indholdsrigere end præstearkiverne nord for Kongeåen.¹ Også for den centrale gruppe, kirkebøgerne, er der markante forskelle mellem deres udformning i de kongerigske stifter og i dem, der blev styret fra Slesvig. Men også inden for disse gør tydelige forskelle sig gældende, i nogen grad betinget af opdelingen i hertugelige og kongelige om-

råder. Der er imidlertid også forskelle mellem by og land. Fra Aabenraa er de såkaldte Aabenraa Annaler² (*Annales rerum Apenradæ et in vicina gestarum ecclesiastici*) 1524 og 1584-1694 bevaret og fra Flensborg Annales Flensburgenses 1558ff. som vidnesbyrd om behovet i købstæderne for en kirkelig krønikeskrivning og regnskabsføring på et tidspunkt, hvor man kun undtagelsesvis kan tale om en egentlig kirkebogføring.³

Her skal det imidlertid handle om de ældste kirkebøger fra nordslesvigske landsogne, hvor præsternes skriveglæde og behov for bevaring af oplysninger på skrift har givet sig udtryk på forskellig vis. En ganske speciel og personlig udformning gav pastor Johannes Råde i Vonsild sine kirkebøger, der især fra perioden 1685 til 1707 tillader et detaljeret indblik i landsbysamfundet, som inden for

Hans H. Worsøe, født 1932, cand.mag., landsarkivar ved Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa siden 1981. Har især beskæftiget sig med administrationshistorie – herunder i særlig grad amterne og amtsarkivernes indhold – personal- og slægtshistorie og udgivet bl.a. *Politikens Håndbog i Slægts-historie*. Har for Landbohistorisk Selskab udgivet *Vonsild Kirkebog 1659-1708* og *Vonsild-Dalby Til-lsyningsbog 1678-1683*. Medarbejder ved *Trap Danmark*, 5. udg., *Dansk biografisk Leksikon* og *Den store danske Encyklopædi*.

Danmarks nuværende grænser kun kan sammenlignes med kirkebøgerne fra Sørbymagle-Kirkerup på Sjælland. Begge er da også udgivet i uddrag af Landbohistorisk Selskab.⁴

I de gejstlige arkiver på landsarkivet i Aabenraa findes forskellige arkivaliegrupper, der rækker tilbage til begyndelsen af 1600-tallet, ja enkelte til slutningen af 1500-tallet. Mest markant er den række af kirkeregnskabsbøger i Haderslev provstearkiv, som provst Georg Boetius lod anlægge i 1564 i alle provstiets sogne. Generelt er de velbevarede og slutter sig til provstens fortegnelse over kirkernes indtægter i Haderslev provsti fra samme år.⁵ Også i de afleverede præstearkiver er det ofte regnskabsmæssige sager, der rækker længst tilbage. F. eks. findes i Ensted præstearkiv et korntienderegister,⁶ hvori den i 1608 nedlagte landsby Aarup stadig nævnes, og kvæg- og smørtienderegistre fra 1624, medens selve kirkebøgerne først er bevaret fra 1656.

De ældste kirkebøger

Inspirationen til at føre kirkebøger er uden tvivl kommet sydfra, hvor der allerede i 1533 i det protestantiske Brandenburg-Culmbach blev fastsat regler, uden at disse dog blev taget op i den slesvig-holstenske kirkeordning 1542.⁷ Alligevel er det i det slesvigske område, nærmere betegnet den gottorpske del, som bl.a. omfattede Tønder og Aabenraa provstier, at vi i det

nuværende Danmark finder den ældste bevarede kirkebog, nemlig kirkebogen fra Hjordkær sogn syd for Aabenraa, som er påbegyndt af Jacob Andersen Generanus, da han i 1573 tiltrådte som kapellan for sin aldrende fader. I 1587 fulgte provsten i Tønder kirkebogsspørgsmålet op, idet han bestemte, at det skulle kontrolleres "an ministri verbi confecerant catalogum in quem baptizatorum, copulatorum et defunctorum nomina referant", altså om præsterne førte bog over døbte, viede og døde. Det er interessant at se, at det er dødslistes og ikke begravelseslister, der skal føres, hvilket kan tolkes som, at kirkebøgerne helt fra begyndelsen også har været tænkt som en verdslig registrering, ikke kun en registrering af de kirkelige handlinger.

Bestemmelserne i den gottorpske del blev fulgt op 1612 af hertug Johan Adolf, men først i 1646 kom Christian IV's bestemmelser for den kongelige del, altså samtidig med hans bestemmelser om kirkebogsføring i kongeriget.⁸ Alligevel er det i Haderslev provsti – i den kongelige del af hertugdømmet – vi finder den næstældste kirkebog, nemlig Aastrups fra 1574. Herudover er der fra Nordslesvig bevaret yderligere to kirkebøger påbegyndt før år 1600, nemlig Højst 1590 (dog kun i afskrift) og fødte og døde 1593-95 fra Starup-Grarup. Fra Syd-slesvig findes en kirkebog fra Süderstapel 1583 og fra Thumbby-Struxdorf 1598. Fra Nordslesvig findes i alt 15

kirkebøger påbegyndt før 1646, hvoraf alene de 7 fra Sønderborg provsti. Fra Sydslesvig findes tilsvarende 25 påbegyndt før 1646, heraf 8 fra Eiderstedt og 5 fra Husum-Bredstedt provsti, altså en klar overvægt i de vestlige egne af Sydslesvig.

Det er ikke her stedet for en detaljeret gennemgang af dette ældste kirkebogsmateriale, men allerede blandt de ældste forekommer markante forskelle. Dette kommer tydeligt frem ved en sammenligning mellem de to ældste, for medens Hjordkær er et nøgternt register ført på en blanding af plattysk og latin over de kirkelige handlinger i sognet, har Aastrup en lang række andre oplysninger. Kirkebogen er anlagt som altergangsliste i 1574 og omhyggeligt ført søndag efter søndag, også når der ingen var til alters. I så fald skrives: nemo. Men efterhånden begynder pastor Lauritz Michelsen i marginen at tilføje små notitser, gerne på latin. Denne skik udbygges af hans efterfølger Lauritz Krøger (1598ff) til at omfatte de øvrige kirkelige handlinger, familiebegivenheder, rejser, naturfænomener, forbrydelser, særlige tildragelser og nyt fra nær og fjern, ja selv små pudsigheder, som da han 18. søndag efter trin. 1598 noterer: "N. Helvaderus fanger alicker i sin ene Kirke". En del af kirkebogen er udgivet i 1925,⁹ desværre med udeladelse af de notitser, som kun angår Aastrup, eller som er "uvigtige og uforståelige" (*unwichtig oder dunkel*). Da bedømmelsen heraf

nok har ændret sig en del siden 1925, vil en fornyet gennemgang sikkert kunne bringe nye interessante ting frem om lokalsamfundet. Aastrup sogn udmærker sig i øvrigt derved, at der fra præsteslægten Monrads hånd for perioden 1675-1762 er bevaret en slags fortsættelse af den ældste kirkebog under titlen *Catalogus memorabilium ecclesiae Aastrupensis*, dvs. Mindeværdige tildragelser i Aastrup.¹⁰

Også den tredie nordslesvigske kirkebog anlagt før år 1600 bør nævnes: kirkebogen fra Øster Højst begyndende 1589, men kun kendt i en afskrift fra 1694, som ganske vist siges at være "wort zu wort".¹¹ Den er ført på plattysk omfattende dåb, vielse og begravelser med enkelte fyldigere indførsler indimellem, f.eks. om misfostre og lignende, men også om tildragelser af landbrugsmæssig interesse som f. eks 1591 "In desem jahr is gar een dure Vodertidt gewesen, dat ock een foder heu, so tve perd trecken konden, 15 daler gegolden", eller 10. juli 1593, hvor hagl så store som hønseæg skadede kornet på markerne.

Optegnelser af denne karakter kan findes flere steder i de slesvigske kirkebøger, især i tiden før de skematiske kirkebøger blev påbudt ved forordning af 17. okt. 1775.

Det lille hæfte fra Starup-Grarup er i sig selv en illustration af, hvordan en kirkebog kan blive til.¹² Det består af 2 sammenbundne læg på hver 62 sider.

Første læg starter med et "Præservativum vor den Svinn, dat se nicht kranck werden und wegsterven", altså et husråd til forebyggelse af sygdom blandt svinene. Dernæst fortsættes med lister over tiende og andre afgifter. Andet læg starter med en dåb 2. juledag 1592 i Grarup og fortsætter med fødte og døde frem til 1595; så kommer kvægtiendelister, begravede i Starup kirke 1611-14, et notat om en påbegyndt kirkereparation 1614 og en række regnskabsnotitser fra 1595, da Poul Anckersen tiltrådte som adjunkt, og frem til 1614. Der er således tale om præstens private optegnelsesbog af en type, som kunne udvikle sig til kirkeregnskabsbog, liber daticus eller kirkebog, og det er nok lidt af en tilsnigelse, at den er registreret som kirkebog. Den indeholder et rigt stof bl.a. til belysning af præstegårdens drift og dens sammenhæng med landsbyens øvrige gårde, og den danner på dette punkt begyndelsen til en række andre optegnelsesbøger i præstearkiverne, som for eks. bogen over avlingen i Sdr. Stenderup præstegård, som dækker perioden 1691-1726, men som indledes med en afskrift af et tingsvidne om præstekaldets avl og indkomst 1529, fornyet 1564.¹³

Sjæleregistre

Fra tiden efter 1646-reskriptets udsendelse tiltager antallet af kirkebøger væsentligt, og flere steder kan der hos præsterne konstateres en interesse for at holde rede på hele sog-

nets befolkning. Fra omkring 1650 kendes 2 eksempler på de såkaldte sjæleregistre (*catalogus animarum*), hvor samtlige sognets faste beboere opføres med angivelse af alder, evt. fødselsdag og -år, og med løbende tilføjelser. Sådanne registre findes i Varnæs kirkebog fra omkring 1650 og ajourført frem til 1697 – og med 1570 som ældste årstal som fødselsår for en af beboerne. Det tilsvarende register i Øster Løgum er anlagt omkring samme tid af pastor Knud Bruun, fra hvis hånd der også er bevaret et bind om præstegårdens jorder og deres drift 1650-59 (jvf. ovenfor). Da også de senere præster i Øster Løgum var meget skrivende er der fra dette sogn bevaret et enestående materiale, hvoraf kun en del er udnyttet. Mest produktiv af sognets senere præster var Peter Kier (1771-1834), hvis enestående håndtegnede atlas over sognet er udgivet i 1987.¹⁴

Indtil 1864 strakte Slesvig sig op til Kolding å, hvor Vonsild-Dalby pastorat udgjorde den nordligste del. Medens Dalbys ældste kirkebøger er gået tabt, er Vonsilds bevarede fra pastor Johannes Rüdes tiltræden 1659, et år, som for disse sognes vedkommende på det nærmeste kan karakteriseres som år nul. Indbyggerne var fordrevet, for så vidt de ikke var slået ihjel eller døde af pest. Sine første kirkelige handlinger udførte Johannes Råde i Kolding, hvor de tiloversblevne forsøgte at overleve, indtil der kom bedre tider, så de kunne vende hjem og

Der findes ikke noget kort over Vonsildeggen fra Johs. Rüdes tid. Nærmest kommer det her viste ryttergodskort fra 1721. Det giver et godt indtryk af landskabet og Koldings nærhed. Selvom Kolding lå på den anden side af grænsen mellem Kongeriget og hertugdømmet Slesvig, var forbindelserne livlige, både handelsmæssigt og ved personlige kontakter samt skolegang. (Det kgl. Bibliotek).

påbegynde genopbygningen af sognets gårde og huse. Også pastor Rüde anlagde et sjæleregister, og på mange punkter falder hans kirkebøger godt ind i den slesvigske tradition, selvom han gik langt videre og skabte et enstående monument over sognets beboere gennem sin skriftlige overlevering af især deres levnedsberegninger. Han fortjener derfor kort at præsenteres.¹⁵

Johannes Rüde i Vonsild.

Johannes Rüde var født i Tønder 1633 som søn af en fra Lübeck indvandret kirkerudemaler og dennes hustru, som var en bondedatter fra Bovrup i Varnæs sogn. Han studerede ved universitetet i Königsberg og vendte i 1659 tilbage til Sønderjylland for at overtage et af de mange ledige præstekald, idet der alene i Haderslev amt var død 28 præster. Blandt disse var

også præsten i Vonsild Anton Madsen Raff, der efterlod sig en 23-årig enke, Valborg Jørgensdatter Schrøder, og to børn, som Johannes Råde tog til sig, da han ægtede hende. Dermed var forbindelsen til den gamle præsteslægt og dens forgreninger i sognet etableret, hvilket sikkert ikke bør undervurderes. De forpligtelser, som indbyrdes var etableret gennem flere generationer, blev således overført til den nye sjælehyrde. Selv udtrykte præsten det på følgende måde, da steddatteren skulle vies i 1683:

“Bedes I mine trofaste sognemænd, så mange Gud har givet hest og vogn, at I ville træde sammen og lægge Eders gode vilje imod mig tilsammen at hjælpe mig med 10 vogne at hente og hjemføre de folk fra Haderslev, som jeg efter kongelig befaling er tvungen til at skulle have til min datters forestående bryllup. Gør barmhjertighed mod hendes sal. faders ben i mulden (Der er en gnist af den gamle præsteæt beholden og kommet til ære i verden) og hjælp mig afsted med en god og redbon vilje. Jeg vil med min sved gerne tjene Jer igen”¹⁶.

Johannes Råde blev herredsprovst 1665, og hans lærdom var kendt og respekteret i såvel samtid som eftertid. Således skriver P. Rhode i 1775: “Denne duelige lærer og snilde historicus...har efterladt mangfoldige håndskrifter, som til lykke mest alle er komne mig for øjne”.¹⁷ Desværre må vi i dag konstatere, at en hel del må være

gået tabt i de mellemliggende 220 år. Specielt tragisk er det, at Rådes kirkebøger fra annekssoget er forsvundet, således at kun den fælles tillysningsbog 1678-83 i glimt kaster lys over Dalby sogn, hvis befolkning med beliggenheden ned til fjorden har haft en anden sammensætning.

For at afrunde billedet af Johannes Råde skal nævnes, at han samlede sin familie omkring sig i Vonsild, og at hans ene søster, Elsabe, blev gift med den senere skoleholder Heinrich Schrøling (jvf. nedenfor), medens den anden, Ingeborg, ægtede Mads Jensen Degn, som hun fik 13 børn med, inden han døde 1685 ved en løbskkørsel. Stedbørnene flyttede udensogns, og af præstens to egne børn blev sønnen præst i Sdr. Stenderup og datteren gift med faderens efterfølger magister Christian Nissen, der desværre ikke fortsatte svigerfaderens gode kirkebogsføring efter dennes død 20. marts 1707.

Vonsild-Dalby tillysningsbog

Også den ovenfor citerede tillysningsbog er udgivet af Landbohistorisk Selskab, men i modsætning til kirkebøgerne in extenso.¹⁸ Bogen er helt klart udfærdiget til praktisk brug, og man må forestille sig, at præsten har haft den med på prædikestolen og læst op af den. Dette gælder ikke blot de praktiske kalenderoplysninger, oplysningerne om gudstjenestens afholdelse, altergang, de mange formanin-

ger og de utallige efterlysninger, som er bogens mest værdifulde oplysninger, men også den statistik over det foregående års fødsler, trolovelser, vielser og dødsfald, som det nye år indledes med. Normalt angives kun antallet, men i 1683 gøres der forskel på de døde, idet han skriver: "Døde med unge og gamle: mandfolk 6, af kvinddekønnet 14, der iblandt 2 fornemme matroner af de hovedgårde." Udtrykket er påfaldende, idet der ikke ligger hovedgårde i gængs forstand i sognet, hvorimod de afdøde kan identificeres som gårdmandskoner på 2 af sognets gode store gårde. Det skal bemærkes, at bønderne i Vonsild ikke hørte under noget gods, men direkte under kronen. Johannes Rüdes statistiske oplysninger i tillysningsbogen og kirkebogen er udnyttet til en specialeafhandling ved Århus Universitet af Anne Marie Bonde Petersen til en sammenligning af familiestrukturen i Vonsild og Sørbymagle.¹⁹

Som nævnt ovenfor indeholder tillysningsbogens mange efterlysninger et særdeles interessant stof, hvis videre perspektiv er, at det på en ret enestående måde belyser småkriminaliteten, rapserier, tyverier, dyremishandling på markerne og hærværk, som kun yderst sjældent nåede frem til retsforfølgelse og dermed indførsel i tingbøgerne.²⁰ Det nære perspektiv må heller ikke glemmes, idet tillysningsbogen her afspejler sognets dagligdag set indefra. En oversigt over de forskellige typer er givet i indledningen

til den trykte udgave, så her vil det være nok med et par talende eksempler, alle fra 1678.²¹

Om tøj: Den stakkels kvinde Ann Henriksdatter, der er hos Dorthe Tøgersdatter til huse, beklager sig, at de i for-dagsgår har taget hende et ikke tilforn bleget overstykke til en særk (*oplod*) fra, som hængte på gærdet at tørre og bleges. Beder det må igen lægges, som det blev taget. At gøre så, du som togst det, at hendes fattig nøgne krop ikke frysende og vildgående dig for Vorherre skal bande.

Laur's Toniussen beklager sig, at ham er i onsdags for 8 dage et stykke lærred bleven borte udi hans gård, som var vådt udlagt mod solen at bleges,.....at forhjælpe ham til hans bortkomne gods igen, Gud ellers vederkvæg ham og det fattige folk, der mister på så mange steder omkring os deres retfærdige gods i disse trange tider.. (Da det i november stadig ikke var kommet til veje, oplyses det, at det drejede sig om 42 alen i et stykke).

Om redskaber: Der lyses efter en spade, der blev borte i Jens Hansens toft 14 dage efter Mikkelsdag.. Item: Min spade, der også i fjor blev udlånt og findes ingensteds, og nu nødes til at lade en ny gøre igen. Vil jeg også for band have lyst efter.

Om dyr: Poul Sørensen beklager sig, at nogen har redet på hans bæster for-gangen mandag og skåren halen af dem og slagen dem i øjnene.

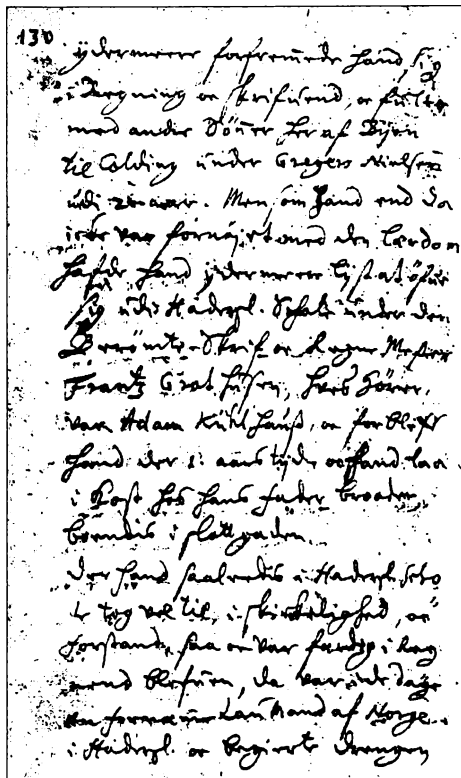
Hans Jising lyser efter en sortstjernet hoppe med en klokke på, som befrygtes ham at være tyvagtigen frastjålet. Ef-

tersom mig er en 2-års runvædder bortkommen, som og et par stærke og gamle grise, og her mumles at for andet godtfolk i lige måder bliver sligt småkræ borte, hvilket dog ikke kommer i ulvens strube, da formaner fra sligt sig at entholde.

Også egentlige arbejdsforhold ved agerdyrkningen omtales, som f.eks. i forbindelse med en formaning 3. bededag 1683 (11. maj): Formaner at helligrødefogden har indseende med, at der ikke på søndage pløjes med fuld drivende 6 bæsters plov, som vejfarende har på vores mark lagt mærke til og ført videre, end vi selv kommer. Mig rives i næsen mine sognebørns forhærdelse, og får alle for en mand skylden.

Vonsilds kirkebøger

Disse eksempler må være nok til at belyse karakteren af indførslerne i tillysningsbogen, så efter denne lille ekskurs vender vi tilbage til kirkebøgerne. I modsætning til den "private" tillysningsbog, må man regne med, at kirkebøgerne er skrevet, om ikke for evigheden, så dog med henblik på, at efterfølgerne i embedet har kunnet benytte dem. Dette fremgår klart af indledningen til nekrologen over Niels Nielsen, der døde 1706, som starter med ordene "Pro posteris meis memoria", dvs. til ihukommelse for mine efterkommere (om hvorledes Guds straf rammer synden).²² Det er typisk for Johannes Røde med små latinske bemærkninger indimellem, beregnet på

Denne side fra Vonsild kirkebog 1703-1708 er fra nekrologen over gårdmand Anders Paulsen, født 1634 og død 5. marts 1705. Han var en af Vonsilds regne- og skrivekyndige gårdmænd, som omkring 1640 havde gået i skole i Vonsild, "da skolen lå i Hans Huggers gård", og som sammen med andre drenge fra Vonsild havde fortsat skolegangen i Kolding i to år hos Gregers Nielsen. (Landsarkivet for Sønderjylland).

at blive læst af de senere præster. Derimod er kirkebogens almindelige tekst med blandede ministerialier, herunder de 260 ofte meget lange levnedbeskrivelser, skrevet på et kernefuldt dansk. Tysk tekst forekommer, men kun undtagelsesvis, som f.eks. i forbindelse med indkvarterede ryttere, der må formodes at have talt tysk i modsætning til den bofaste befolkning.

Fra perioden 1659-1708 drejer det sig om 5 bind, hvoraf bind 1 adskiller sig fra de øvrige ved at indeholde en indbyggermatrikel 1659-1706 og dåbslister 1659-1706, medens de 4 andre bind indeholder alle slags ministerialier i kronologisk rækkefølge for årene 1685-1708.²³ Dåbslisterne i bind 1 har hidtil været betragtet som en senere ekstrakt af kronologiske kirkebøger som de 4 bevarede, men undersøgelser udført af etnologen Birgit Kaiser tyder på, at de også bygger på en løbende ført fortegnelse over de kirkelige handlinger, idet der optræder enkeltheder, som savnes i de fire bind med blandede indførsler.²⁴

For at kunne bedømme kirkebøgernes kildeværdi vil det være nødvendigt kort at redegøre for de særlige omstændigheder, som har præget deres tilblivelse.²⁵

Vonsild sogn var et af de sogne, der blev hårdest ramt af svenskekrigene og pesten. Som nævnt måtte befolkningen flygte fra gårdene og husene

og søge asyl i Kolding. Efter fredsslutningen sattes genopbygningen i gang, men det værste problem var manglen på mennesker. Der fandt derfor en kraftig indvandring sted til sognet, i al væsentlighed fra Nørrejylland. En analyse af de afdødes fødesteder viser, at af 129 personer, som var født før 1659 og som døde i tidsrummet 1685-1707, var kun de 10 født i sognet, 24 i den nærmeste omegn, 18 i det øvrige Sønderjylland, men 27 i Nørrejylland. For 48 personer er fødestedet ikke angivet. Der er således tale om en befolkning, der næppe vil kunne betragtes som typisk for en dansk eller sønderjysk landsby, selvom mange sogne var hårdt ramt af krigene og pesten. Det var unge, energiske folk, der flyttede til de krigshærgede områder, og ofte folk, der havde prøvet lidt af hvert. Befolkningstallet for Vonsild er ikke forsøgt regnet ud, men ved periodens slutning bestod Vonsild af 68 husstande: præst og degn, 22 gårde beboet af 25 familier, 18 landboelssteder beboet af 28 familier, 7 huse med 8 familier, 1 aftægtsbolig og 3 lejeinderster.²⁶ 70 år senere, i 1776, er sognets befolkningstal opgjort til 460 personer.

Det enestående ved Vonsilds kirkebøger er levnedsløbene. Selvom de ofte er opbygget efter et fast skema, varierer de i omfang og dermed i detaljeringsgrad med hensyn til de oplysninger, som de formidler eftertiden om de enkelte personer. De faste oplysninger omfatter herkomst: fødested og forældre (undertiden slægts-

rækken længere tilbage), en kort redegørelse for opdragelsen, herunder hvad der er af særlig interesse i denne forbindelse: skolegang samt læse- og skrivefærdighed. Derefter følger oplysninger om, hvor vedkommende har tjent før indgåelse af evt. ægteskab, ægtefællens navn, børnenes antal samt om de er levende eller døde. Der afsluttes med bemærkninger om den afdødes sidste tid. Under omtalen af børnene gives en sjælden gang også oplysninger om disses skolegang etc.

Et talende eksempel herpå er nekrologen over Caren Pedersdatter, der var født i Vonsild 1619 som yngste datter af gårdmand Peter Tusen.²⁷ Hun blev godt opdraget og lærte i skolen at læse både katekismen og bøger (“educta bene et in scholis informata in catechetiis et lectura librorum”). Efter faderens død forestod hun sammen med en broder gården i årene 1646-50. Hun blev derefter gift, men de svenske tropper bortførte hendes mand, og selvom hun fik ham løskøbt “med jammers bøn og hendes små børns råk så og gode rede midler” døde han 1658 fra hende og 3 små børn. Ikke desto mindre holdt hun den ældste søn “til ære og lære ved skolegang, at han blev færdig i læsning, skrivning og regning, indtil han var blevet 20 år” samtidig med, at de drev gården. 1671 fik han lyst til at drage udenlands, og de afstod gården til en farbroder. Han drog via Holland til Ostindien, og da moderen døde i 1686, havde hun i 15 år intet hørt fra ham!

Som eksemplet viser, gik en pige i skole i 1620'erne, og som enke i de svære år efter svenskekrigene kunne hun gennemføre, at den ældste søn ikke blot lærte at læse, men også at skrive og regne. Eksemplet er ikke enestående med hensyn til detaljeringsgrad af de givne oplysninger, og det er derfor på grundlag af disse oplysninger i levnedsløbene muligt at få et bredt indblik i befolkningens beherskelse af de forskellige grader af læsefærdighed, kunsten at skrive og undertiden også regnefærdighed. Da læsefærdighed er emnet for en anden artikel i dette nummer, skal jeg ikke her komme ind på de mange, ofte overraskende glimt, der viser en langt større udbredelse af læsekunsten end almindeligvis antaget for blot nogle få år siden.

Skrivefærdighed

Men hvad med skrivefærdighed, som var næste trin på uddannelsesstigen? Heller ikke her var præsten den eneste, der beherskede kunsten, og hos hvem man var henvist til at søge hjælp, hvis man fik behov for at meddele sig skriftligt. Som nævnt ovenfor er Vonsild i sidste halvdel af 1600-tallet ikke nogen helt almindelig landsby, og her var der faktisk slet ikke så få muligheder. I perioden 1685-1707 er 240 dødsfald omtalt, heraf 99 børn under 10 år, altså 141 voksne personer. I 28 levnedsløb omtales læsefærdighed, i 17 af disse skrivefærdighed og i 5 tilfælde desuden, at den afdøde hav-

de lært at regne eller kunne føre et regnskab. Endelig bliver det oplyst i 6 tilfælde, at den afdøde har haft nogen kendskab til latin (eller gået i latinskole), hvilket man nok må sige er med til at understrege, at sognet rummede flere usædvanlige personligheder.

Det første, der springer i øjnene, når man gør op, hvem der kunne skrive, er, at det næsten udelukkende er mænd. Der er kun to undtagelser: den ene er Elsabe Schrølings, hvis færdigheder næppe er særligt overraskende. Hun var nemlig søster til præsten, født i Tønder 1638 og holdt i skole, så hun både kunne læse vel og skrive, hvorefter hun ifølge skik og brug i Tønder kom i sy- og knipleskole. Da hun var 14 år gammel, kom hun i tjeneste hos amtmanden i Rendsborg. Efter forskellige pladser hos andre fornemme folk blev hun 1675 gift med mønster-skriver Heinrich Schrøling, der endte sine dage som skoleholder i Vonsild, jvf. nedenfor. Hun døde 1704.²⁸

Den anden skrivekyndige kvinde er til gengæld så meget mere overraskende, idet det drejer sig om en omvandrende unavngiven kvinde, som i marts 1699 efterlod et levende barn på Vonsild kirkegård. Hun blev imidlertid opdaget af degnen, som fik hende hentet tilbage, hvorefter hun tog barnet til sig igen og drog videre til Lejrskov sogn, hvor hun en uge senere efterlod det på ligbåren i kirken – og her kommer den overraskende oplys-

ning: Kvinden var forhen inde i et hus, hvor en rytter lå på sengen; der fik hun blæk og pen og skrev en lille seddel, som hun satte på barnet med dets navn og alder. Hvis kirkebogens oplysninger står til troende, kunne hun altså skrive, og normalt forventer man vel heller ikke, at en rytter har pen og blæk i huset og altså efter alt at dømme har kunnet skrive? Der var i Vonsild adskillige ryttere indkvarteret, men for ingen af dem er nekrologer bevaret, så her er altså et yderligere potentiale af skrivekyndige indbyggere.²⁹

Blandt de 15 skrivekyndige mænd, og hertil regner vi også de 6, der havde kendskab til latin, er der 5, der skiller sig ud enten på grund af deres profession eller deres herkomst, som indebærer, at man måtte forvente, at de beherskede skrivekunsten. Det drejer sig om Georg Bojens, Heinrich Schrøling, Gottfred Nicolaus Schrøling og de to degne Matz Jensen og Anthonius Laursen.

Georg Bojens var født i Tønning i Eiderstedt i 1627 som søn af en købmand og silkekramhandler, som satte ham i skole. Da faderen imidlertid døde tidligt kom han hos sin morbroder, der var sogneprest i Witzworth, der underviste ham videre “at han færdig kunne forstå det latinske sprog”. Han var da 14 år. Den videre uddannelse skete bl.a. i Hamburg, indtil han blev byskriver i Tønder. I 1682 efterså en kommission hans regnskaber, medens

han var bortrejst, og da det trak op til afsked, søgte han en slags asyl i den kongelige del af hertugdømmet, hvor han tilbragte sine tre sidste års "elend- og udlændighed" med at skrive supplikker.³⁰

Heinrich Schrølings skæbne havde været meget omtumlet og kan kun antydes.³¹ Han var født i Hannover 1635 som søn af en gæstgiver. Han blev vel opdraget og holdt til skole, at han kunne læse og skrive alt det, som ham fornødent var, således også regne. 12 år gammel kom han i lære hos en possementmager og rejste nogle år med håndværket, men senere lod han sig hverve og tjente forskellige herrer, i 1665 således den svenske konge, men 1670 blev han mønsterskriver ved det holstenske regiment. I 1676 ægtede han Elsabe Røde. Efter at have mistet den ene hånd i et slagsmål blev han først skoleholder i Gammel Haderslev i 4 år og derefter i Vonsild, hvor også hans børn fra første ægteskab blev opdraget: Hans Henrik, der blev sat i Haderslev skrive- og regneskole ("deri han såre vel har nået sin fuldkommenhed") og Gottfred Nicolaus, der blev uddannet som drejer, og som efter nogle urolige år vendte tilbage til Vonsild, da faderen døde 1698, men han var ikke rask og døde selv samme år. I nekrologen bemærkes, at han havde lært vel at læse og skrive.³²

I forbindelse med disse levnedsløb er det naturligt at minde om den rolle,

præstegårdene spillede som samlingssted for præstens familie, som enten fik underhold eller selv kunne yde noget til gengæld, f.eks. som skoleholdere. Johannes Rüdes forældre død begge hos ham, og de to søstres mænd var henholdsvis skoleholder og degn. Tilsvarende forhold vil kunne konstateres mange steder, jeg skal blot nævne et eksempel, der dog er godt 50 år yngre og stammer fra Blegind i Skanderborg amt, hvor sognepræsten Lauritz Sørensen Worsøe samlede sin faders gamle søskende hos sig og lod farbroderen, der tidligere havde været skibsskriver til orlogs, fungere som skoleholder.³³

Præstegårdene var ikke blot kulturcentre, men også samlingssteder for eksistenser, som på den måde kom til at gøre nytte og gavn i deres alderdom – bl.a. når de var i besiddelse af læse- og skrivefærdighed.

Degnene

De to degne var begge født i sognet. Antonius Laursen var født 1620 og tilhørte den gamle præsteslægt i sognet. Hans far, Laurs Madsen, var født i præstegården som søn af stedets sognepræst 1617-58, Mads Antonsen, og var degn i både Vonsild og Dalby sogne. Sønnen "blev nogen tid holdt i latinskole i Kolding og i en bolig i præstegården under en studiosus. Men da latinet ikke ville behage ham længere, satte hans forældre ham i skrive- og regneskole i Kolding. Deref-

ter holt han selv skole nogen tid i Dalby og i Vonsild for hans gamle fader.” 1642 overlod faderen ham degnekaldet i Dalby, og 1649 efter faderens død fik han også Vonsild. Efter fjendetiden overtog han en ødegård, som han bragte på fode, og da den gav ham nok at gøre, afstod han i 1664 degnekaldene. Han levede derefter videre som gårdmand til 1699.³⁴ Hans efterfølger Mads Jensen var gårdmandssøn født 1633, blev holdt i skole i Vonsild og senere i Kolding, så han kunne skrive en ren læselig hånd og regne, hvad der var brug for. Efter fjendetiden drog han til Husum og Pellworm, men vendte hjem og, “da han altid fra barnsben frygtede Gud og uforsømt elskede kirketjenesten i sang og Guds ords hørelse, øvede han sig i alle vanlige tyske sange og kirke-melodier”, hvorefter han forhandlede med Antonius Laursen og fik ham til at afstå degnetjenesten, som han blev indsat i samme år. Året efter giftede han sig med præstens søster Ingeborg, med hvem han fik 13 børn. Han omkom 1685, 52 år gammel, ved en løbskkørsel.³⁵

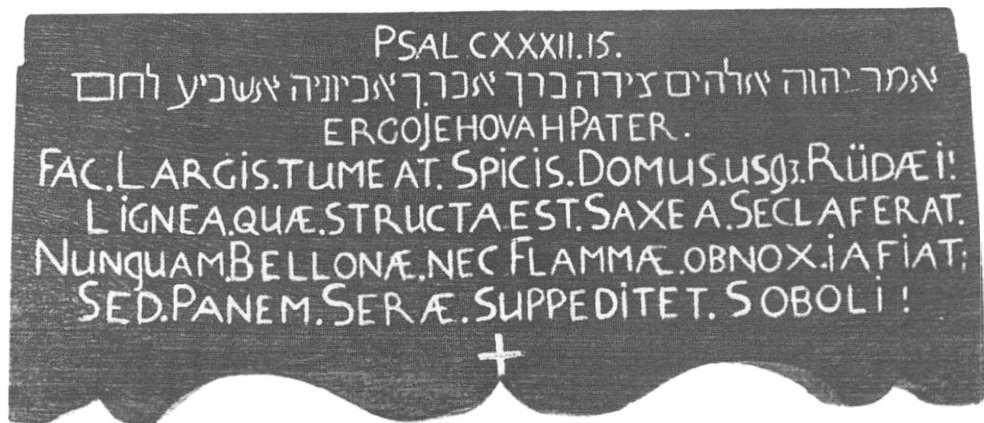
De øvrige skrivekyndige

Tilbage er endnu 9 personer, hvis skrivefærdighed er omtalt. Af disse opholdt de 2 sig kun kortere tid i sognet. Af disse var Matths Persen fra Skjoldborg nærmest kun på gennemrejse.³⁶ Han var født 1613 som præstesøn i Skjoldborg i Thy, men havde forladt latinskolen, thi “for den bød-

delmæssige hårde strafs skyld, som i de dage de latinske skolemestre og hørere brugte, fik han lede ved bogen”. Han tjente forskellige steder, og Johannes Råde udformede “pas og besked”, så han kunne rejse til Trondheim, hvor en broder var læsemester. Den anden, Niels Malthesen, var født 1656 i Skals sogn, blev holdt i skole, så han kunne læse og skrive, tjente forskellige steder, men blev syg og døde 32 år gammel hos gårdmand Michel Tøgersen.³⁷

Jeb Nissen var født 1664 i Styding ved Hammelev. Da han var 5 år gammel, forlod faderen hjemmet, og moderen flyttede til Vonsild med 3 børn, hvoraf det ene snart efter døde. Selvom hun var alene med børnene, blev Jeb sat i skole, hvor han lærte “at læse færdig tysk og dansk og tilmed at skrive.” Som 18-årig kom han ud at tjene, men vendte tilbage og hjalp som daglejer med at tjene til moderens ophold, indtil han blev syg og døde 25 år gammel i 1689.³⁸

Man kan nok sige, at de tre her nævnte personers skrivefærdighed ikke som sådan har betydet noget for sognets øvrige beboere, men de hører med til billedet af, i hvilke forskellige lag af samfundet skrivefærdigheden kunne være udbredt. Det samme kan siges om de følgende, der flyttede til Vonsild efter at have udøvet deres erhverv andetsteds. Det er nok også tvivlsomt, om de udøvede deres skrivefærdighed i Vonsild.

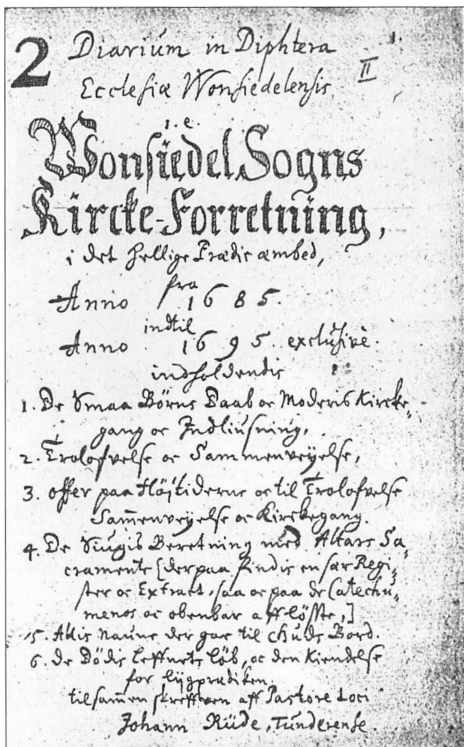

Portoverligger fra den af pastor Råde i 1673 opførte, men nu nedrevne præstegård i Vonsild by. Overliggeren er nu indmuret i den nyere præstegårds gavl, medens en anden tavle med præstens og hans kones navne findes i ladebygningen. Den hebræiske tekst fra salme 132 vers 15 lyder i dansk oversættelse: "Gud Herren sagde: Dette sted vil jeg visselig velsigne, jeg vil mætte dets fattige med brød".

Den 21 september 1686 berettede Johannes Råde to gamle, udlevede fattige folk, Michel Sørensen og hans hustru. Han fortalte om sit levned, at han var født i Sdr. Stenderup 1607, og at han som ung havde tjent i Vonsild, men derefter begivet sig til Kolding for at gå i skole hos sit søskendebarn, Michel Regnemester, og lærte alting "hvad færdighed i skrivning og regning kunne gives på to år". I 20 år drev han handel på Danzig og Königsberg. Hans forretninger blev ødelagt under svenskekrigene, og han opholdt sig derefter forskellige steder i Dalby og Vonsild sogne, hvortil også en datter flyttede for at pleje ham, indtil han døde knap 80 år gammel i 1686.³⁹

Peter Eriksen Snedker var født 1639 i Tapsur og lærte at læse og skrive. Senere blev han avlskarl hos borgmester Panck i Kolding "og kunne være takkelig dermed, at han al avlsforretning kunne i pennen befatte og gøre regnskab for". Han ville imidlertid hellere være hjulmand, men kom til skade under oplæringen og flyttede 1666 til Vonsild, hvor han fik en byggegrund. Her opførte han et hus og ernærede sig og sin hustru med at binde kurve og løb i 25 år, indtil han døde 1691.⁴⁰

En anden håndværker var Jens Madsen Murmand, født i Kolding 1627 som søn af en snedker, der holdt ham både i dansk og latinsk skole. Fæde-

Fra Vonsild er der bevaret 5 kirkebøger fra Johs. Rūdes tid, dækkende hele hans embedsperiode 1659-1708, men kun fra 1685-1707 foreligger der de fyldige levnedsløb, der gør Vonsild kirkebøger så enestående. Levnedsløbene begynder med bind 2, anlagt 1685, hvis titelblad med indholdsfortegnelse ses her. (Landsarkivet for Sønderjylland).

ren ville have haft ham uddannet til snedker, men han døde, og sønnen blev i stedet i murer. En tid lang ernærede han sig Kolding, men flyttede senere til Vonsild, hvor han og hans hustru i en årrække levede som in-

derster, indtil de selv fik et hus. Det fremgår ikke, hvor længe han boede i Vonsild, men han synes også derfra at have udøvet sit håndværk således, at hvor han havde arbejdet en gang, der ville man gerne have ham igen.⁴¹

Gårdmændene

Af de skrivekyndige gårdmænd var Nis Hansen Tinglev tilflytter, idet han var født i Tinglev 1630, hvor hans fader var degn og slægten i øvrigt kunne føres tilbage til før reformationen. Faderen lærte ham selv at læse og "declinere og conjungere af Donatio", indtil han kom i latinskolen i Flensborg, hvor han var nået til tredje klasse, da skolen blev opgivet p.g.a. de svenske troppers indfald. Han blev derefter skriver ved militæret, privatlærer på forskellige godser for endelig som kammertjener for Peder Rantzau at ture Europa rundt. Vel hjemkommen overtog han en ødegård i Vonsild 1665, men stillede selv som rytter ved Wismar 1675. Herefter drev han sin gård til 1694, da han døde efterladende enke og flere børn. Ovenstående er et uhyre koncentreret og dermed ufuldstændigt resume af et særdeles omtumlet liv, der må have gjort Nis Hansen Tinglev til en usædvanlig skikkelse.⁴²

Jens Hansen Nebbel kom fra Nr. Bjert, hvor han var født 1637 i en familie med traditioner for offentlige hverv. Faderen var gårdmand og sandemand i Brusik herred, morfaderen

havde ligeledes været sandemand og farfaderen herredsfoged. Selv blev han sat i skole og lærte at læse og skrive, men var hjemme på gården, indtil han 37 år gammel blev gift ind på en gård i Vonsild i 1674. Efter adskillige års sygdom døde han 1687.⁴³

Den sidste af de skrivekyndige gårdmænd, Anders Paulsen, tilhørte sognets egen gamle bondeoverklasse, idet han 1637 var født på en af de gårde, som Johannes Råde kaldte hovedgårde. Det var hans moder, der var født på gården, hendes morbroder var sandemand og i slægt med den gamle præstefamilie. Selv kom han først i skole i byen, men "ydermere forfremmede han sig i regning og skrivning og fulgte med andre sønner her af byen til Kolding under Gregers Nielsen i 2 år". Da heller ikke det kunne tilfredsstille hans lærelyst, kom han et år i Haderslev skole. Han fik et tilbud om at komme til Norge, men da han var eneste søn, afslog faderen det. I 1655 blev han gift og overtog gården, men måtte under svenskekrigene rømme den nogle år. Fra 1665 var han i 17 år sognefoged og senere i 23 år sandemand. Der er ingen tvivl om, at han, i det mindste indtil han 1698 kom alvorligt til skade ved at vælte med sin vogn på vej til møllen, var en betydningsfuld mand i sognet, som de andre indbyggere har kunnet henvende sig til om råd og dåd.⁴⁴

Som hos flere af de andre omtalte

personer var der i hans familie allerede i tidligere generationer personer, der havde skilt sig ud enten ved at opnå stillinger som sandemand og lignende inden for bondesamfundet eller ved at klatre op ad den sociale rangstige. Samme fænomen kan iagttages i forbindelse med personer, der kom på latinskolerne og derfra fortsatte til universitetet, hvilket ikke er så mærkeligt, da det ofte var tilfældigheder, der afgjorde, om skolegangen blev afbrudt, således som det er fremgået af flere af de ovenfor resumerede levnedsløb.

Præstens øvrige funktioner som skrivekyndig

Som det er fremgået af ovenstående, var der personer i sognet, som kunne klare skriftlige opgaver for de øvrige beboere, således at de ikke har været nødt til at henvende sig til præsten ved alle lejligheder. På embeds vegne udfærdigede han skudsmåls- og altergangsattester, der som vist ved tilfældet Matz Persen kunne have karakter af pas, når folk ønskede at forlade sognet. Men det fremgår også af kirkebogen, at der også ved andre lejligheder blev trukket på ham.

Testamenter omtales flere gange.⁴⁵ Første gang i 1686, hvor Johannes Råde berettede Birgitte Sørens, "der hun da mig dette testamente til efterretning tilsagde og hendes sidste vilje lod af mig optegne." I 1689 hedder det: "Den 6. febr. opskrev jeg min brygger-

pige Kirsten Sørensdatter hendes testamente udi i hendes sygdom.” 1690 mellem den 18. og 19. februar “Om midnat efter kommunionen bad mig nu sal. Peder Jepsen at optegne sit hus til bedste og ved god fornuft”, og i modsætning til de tidligere eksempler gengives teksten i kirkebogen. Det drejer sig dels om gæld, dels om et skiftebrev, der aldrig blev underskrevet, fordi man efter at have hjemtaget det fra fogden drak vedkommende fuld!, og dels om nogle poster, der skal indføres i smederegnskabet, som altså har foreligget på skrift. I 1692 er det en gammel tjenestekarl, der mener at ligge for døden, der tilkalder præsten til sit leje i loen, hvor han fordeler sine ejendele, medens husbond står ved siden af og bekræfter. Der synes således ikke at være tvivl om, at præsten i disse situationer, nemlig efter sidste nadver, tillige fungerede som en slags notar. Det omtales desuden, at præsten ved en enkelt lejlighed udstedte et såkaldt almissebrev til en beboer, men det har sikkert ikke været en enestående begivenhed, når man sammenligner med, hvor mange almissebreve, der ifølge tillysningsbogen blev præsenteret i de 5 år, den er ført.⁴⁶

Endnu i to tilfælde benyttes præstens skrivefærdighed. I 1695 ønskede Mads Jensen Murmand at blive trolovet og skulle derfor have en seddel på, at han var fri for ægteskabsløfte. Problemet var imidlertid, at han på det nærmeste havde levet sammen med

en anden pige i længere tid. Hun krævede nu deres regnskab opgjort, blandt andet for et halvt års husleje og for at have malket hans køer i skoven i 2 år, i alt 9 mk. 6 sk., hvorimod han til gengæld krævede betaling for at have hjulpet hende med at høste og slå hø, for brændsel og for kørsel, i alt 3 mk. 4 sk. Hertil kom så præstens gebyr for at udstede attesten på 1 mk. Hele regnskabet er indført i kirkebogen med bemærkningen: “Heri samtykkede Mads og hans moder og lovede at betale Bodil Christiansdatter med tiden samme penge, og hun var dermed også tilfreds.” I dette tilfælde synes præsten nærmest at have optrådt som en slags forligsmægler, der nedfælder det aftalte for at sikre dets opfyldelse.⁴⁷

Det samme kan siges at være tilfældet i 1696, hvor den ovenfor nævnte Nis Hansen Tinglev og hans søn var kommet i strid med den ligeledes nævnte Anders Paulsen om et skovskifte og i den anledning havde kaldt Anders Paulsen ved nedsættende øgenavne og beskyldt hans datter for usømmelige ting. Anders Paulsen søgte at få præsten til at mægle “og jeg havde et kristeligt forligsmålsudkast gjort derom og læste det Nis Tinglev for i hans hus”. Da han imidlertid ikke ville forliges, så Johannes Råde sig nødsaget til at udelukke ham fra nadveren, og først to år efter, da generalsuperintendenten kom på visitats, fik han offentlig tilgivelse efter, at en deklaration var blevet oplæst fra prædikestolen. Så vidt kunne det altså komme,

når præsten blev inddraget som forligsmægler.⁴⁸

Som det fremgår af ovenstående, var præstens funktioner ikke begrænset til det rent kirkelige, når det drejer sig om at forvalte skrivefærdigheden,

selv ikke i et så usædvanligt sogn som Vonsild i denne periode. I andre sogne med en anden befolkningssammensætning og mindre velstand må det have været endnu mere udpræget, men desværre tier kilderne som oftest derom.

NOTER

1. Gribsvad og Hvidtfeldt: *Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele og Hjælpe midlerne til dets Benyttelse. Vejledende Arkivregistraturer VI*, København 1944, s. 114-32.
2. N. Black Hansen: *Åbenrå Annaler 1524, 1584-1694*, Tønder 1954.
3. *Annales Flensburgenses*, hrsg. Fr. Gundlach i *Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins* Bd. 1, Kiel 1926.
4. *Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646 - 1731 I-II*, udg. Ole Højrup, København 1963-68; *Vonsild kirkebog 1659 - 1708*, udg. Hans H. Worsøe, København 1982.
5. LAS, Haderslev provstearkiv no. 533; *Ny Kirkehistoriske Samlinger II*, s. 267-82.
6. LAS, Ensted præstearkiv 68 Cb 1.
7. W. Jensen: *Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, der Landeskirche Eutin und der Hansestädte*, 2. Auflage, Neumünster 1958.
8. Troels Dahlerup: "Fromhed styrker rigerne", *Afhandlinger om arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964*, København 1964, s. 70-81.
9. Ths. Matthiesen: *Das älteste Aastrupper Kirchenbuch*, (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte 2. R. VII), Kiel 1925, s. 434-60.
10. Lars N. Henningsen: "Præstefamilien Monrad i Aastrup", *Sønderjysk Månedsskrift* 1979, s. 260-69.
11. LAS, Øster Højt 32 Aa. 1.
12. LAS, Starup-Grarup 57 Aa. 1.
13. LAS, Stenderup 108 H. 2.
14. LAS, Varnæs 80 Aa. 1 og Øster Løgum 81 Aa. 1 samt Cb1; Peter Kier: *Atlas over Øster Løgum Sogn*, udg. Tage Morsing, Aabenraa 1987.
15. Se den trykte udgave af kirkebogen s. XIVff.
16. Tillysningbogen 14. oktober 1683, jvf. note 18. Teksterne er sprogligt moderniseret, men tonen er bibeholdt.
17. P. Rhode: *Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, 1775* (faksimileoptryk 1942).
18. *Vonsild-Dalby Tillysningbog 1678 - 1683*, udg. Hans H. Worsøe, København 1987.
19. Anne Marie Bonde Pedersen: *Familiestruktur i det danske landbosamfund i det 17. århundrede på grundlag af kirkebøgerne fra Sørbymagle og Vonsild*, utrykt specialeafhandling Aarhus Universitet 1986 (kopi på LAS).
20. Jvf. anmeldelsen i *Fortid og Nutid* 1990, s. 39-40, ved Jens Chr. V. Johansen.
21. Citaterne fra tillysningbogen:
Anne Henriksdatter 3.3 1678
Spaden samme dag, præstens 17.3 1678
Laurs Toniussen 21.4 og 24.11 1678
Poul Hansen 13.10 1678
Hans Jising 24.11 1678
Præstens vædder 6.10 1678
Helligbrødefogden 11.5 1683.
22. *Vonsild kirkebog* (se note 4), Levnedsløb no. 254; jvf. Hans H. Worsøe: "Hvad som plantes af horeri, det skal ikke dybt rod-fæstes", *Siden Saxo* nr. 2, 4. årgang 1987, s. 13-17.
23. Om udgivelsesprincipperne se den trykte udgave s. XXVIIIff.
24. Birgit Kaiser: "Døbt i Vonsild – om skik og brug ved dåben i 1600-tallets Vonsild", *Personalhistorisk Tidsskrift* 1995, s. 1-30.
25. Aksel Lassen: *Skæbnedret 1659*, Århus

- 1958, samt henvisninger i indledningen til den trykte udgave.
26. RA, Haderslev amts undersøgelseskommission 1708 (mikrofilm på LAS).
 27. *Vonsild kirkebog* (se note 4), Levnedsløb no. 15.
 28. Sst., Levnedsløb no. 254.
 29. Se den trykte udgave s. 332-33: 15. og 21. marts 1699.
 30. *Vonsild kirkebog* (se note 4), Levnedsløb no. 13.
 31. Sst., Levnedsløb no. 164 og 171a.
 32. Sst., Levnedsløb no. 179.
 33. Hans H. Worsøe og Henning Aarup: *Wilhelm Adolph Worsøes slægtsbog*, Aabenraa 1965, s. 12-13.
 34. *Vonsild kirkebog* (se note 4), Levnedsløb no. 182.
 35. Sst., Levnedsløb no. 7.
 36. Sst., Levnedsløb no. 10a.
 37. Sst., Levnedsløb no. 38.
 38. Sst., Levnedsløb no. 45.
 39. Sst., Levnedsløb no. 24.
 40. Sst., Levnedsløb no. 96.
 41. Sst., Levnedsløb no. 46.
 42. Sst., Levnedsløb no. 120.
 43. Sst., Levnedsløb no. 33.
 44. Sst., Levnedsløb no. 236.
 45. Sst. Testamenterne er omtalt i følgende levnedsløb: Birgitte Sørens no. 18, Kirsten Sørens datters no. 44, Peter Jepsens no. 67, tjenestekarlen Peter Jensens hos Jesper Clausen no. 102.
 46. Sst., Levnedsløb no. 143.
 47. Den ophævede troløvelse 1.6 1695, se den trykte udgave s. 269-70.
 48. Forligssagen, se den trykte udgave s. 283-84.

En falden fogeds bønsskrift

Et forsøg på at komme tættere på Claus Paulsen (1620)

af Otto Ulbricht (oversat af Bjørn Poulsen)

Interessen for det enkelte menneske i historien er vokset voldsomt. På den ene side interesserer historiens subjektive sider: hvordan menneskene tog imod, oplevede og bearbejdede de store udviklinger – med andre ord de store samfundsforandringer set ud fra den enkelte. De specifikke former, hvorunder man mødte udviklingerne, – om man tilpassede sig eller gjorde modstand – viser, hvordan mennesket ikke kun er processernes objekt, men også udgør en selvstændig kraft, der re-agerer, og som selv går aktivt ind i processerne.¹ På denne vis kan det enkelte menneske igen kobles sammen med de store forandringer, således kan man afdække “de beherskedes”

særlige historie.² Hvis den sociale praksis skal synliggøres, kræver synsvinklen imidlertid både, at der anlægges en ny læsemåde af de hidtil kendte kilder, og at der inddrages andre kilder, som kun i ringe grad har været udnyttede.

På den anden side retter interessen sig mod individets indre verden. For de historikere, der studerer det 16.-18. århundrede, træder spørgsmålet om den moderne individualitets dannelse her i baggrunden, for først periodens slutning er præget af det borgerlige menneske, der bringer sin subjektivitet til udtryk i breve, dagbøger og selvbiografier, præget af in-

Otto Ulbricht, professor ved Kiels Universitet, dr. habil., født 1944. Har bl.a. publiceret “Rationalisierung und Arbeitslosigkeit in der Diskussion um die Einführung der Dreschmaschine um die Wende zum 19. Jahrhundert” (1981); *The Debate about Foundling Hospitals in Enlightened Germany: Infanticide, Illegitimacy and Infant Mortality* (1985); “Angemaßte Leibeigenschaft”. Supplikationen von schleswigschen Untertanen gegen ihre Gutsherrn zu Beginn des 17. Jahrhunderts” (1991); “Der Einstellungswandel zur Kindheit in Deutschland am Ende des Spätmittelalters (1470-1520)” (1992); “Reiseberichte und Tagebücher als Informationsquellen über die englische Landwirtschaft” (1992); “Die Welt eines Bettlers um 1775: Johann Gottfried Kästner” (1994); “Der sozialkritische unter den Gegnern: Hermann Witekind und sein “Christlich bedencken vnd erjnung von Zauberey” von 1585”, i Hartmut Lehmann og Otto Ulbricht (udg.): *Von Unfug des Hexenprozesses. Gegner der Hexenverfolgung von Weyer bis Spee* (1992); *Kindsmörderinnen vor Gericht* (1993); “Mikrogeschichte – Versuch einer Vorstellung” (1994); udgiver af *Von Huren und Rabenmüttern. Weibliche Kriminalität in der frühen Neuzeit* (1995).

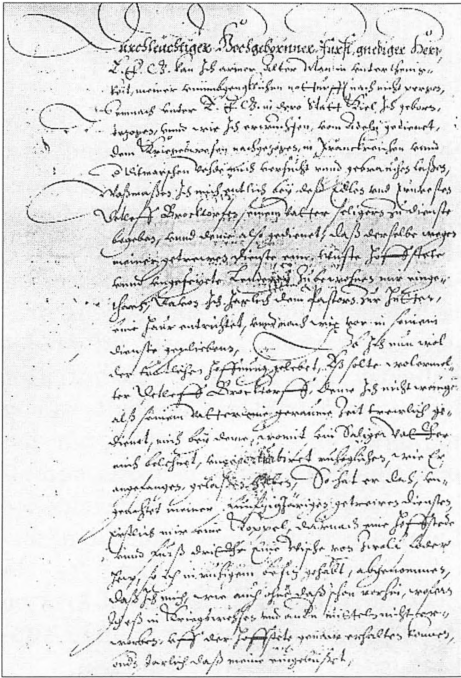
trospektion og selvrefleksion. Helt anderledes med det 16. og 17. århundredes mennesker. Her synes individet at forsvinde bag husstand og stands-tilhørsforhold, at identificere sig med sin sociale rolle. Det synes kun at vise følelser, når den facade, som det stadig søger at opretholde, ødelægges af andre.³ Man må her spørge, om denne synsvinkel er for ensidig, eller med andre ord: i hvilken udstrækning var individualitet også til stede i 15-16-1700-tallet? Dette spørgsmål synes mere end berettiget, når man ser, at tilsyneladende individuelle følelser alene implicerer "relationer mellem mennesker og kollektiv optræden".⁴

Eftersøgningen efter det 16.-18. århundredes individ har ført til et intensivt arbejde med de "selvskrevne historier" – erindringsbøger, dagbøger etc. – og til at glemte kilder af denne type blev draget frem igen og at helt nye blev fundet.⁵ Men under arbejdet med denne kildegruppe blev deres tilsyneladende egenartede individualitet afsløret som et smukt bedrag, og der blev også peget på deres eksklusive karakter. Ligegyldigt hvor mange kilder af denne art, som opspores, gælder det jo nemlig: Alle, som ikke selv skriver, forbliver udelukkede.⁶ Dette er imidlertid ingen nødvendighed, for der findes mange andre kildetyper, hvori der optræder et "jeg". De er blot skabt til andre formål og ikke altid frivilligt. For så vidt er det konsekvent også at inddrage disse kilder i arbejdet og at sammenfatte de talrige

kilder, der siger noget om individet, under termen "ego-dokumenter" (tysk: Ego-Dokumente).⁷

Supplikker, som danner grundlaget for denne artikel, er en af de kildegrupper, der kan regnes under denne gruppe.⁸ Allerede den direkte henvendelse til fyrsten repræsenterer en individuel handling, som tydelig drager bønsskriftets skribent ud af det kollektiv, han tilhører.⁹ Bønsskrifter byder imidlertid på en helt særlig mulighed for at spore "jeg'et", når den bøn, som fremsættes, vedrører supplikantens person og liv. De genspejler hyppigt personen i en situation af forceret samfundsforvandling, for da blev der – f.eks. i tilfælde af krig og dyrtid – skrevet særlig mange supplikker.

Som andre kilder af denne gruppe rummer supplikker problemer: De er, hvis de stammer fra 15-1700-tallets landbo- eller underklassemiljøer, for det meste ikke skrevet af supplikanten selv. På samme måde som skrivningen af de folkelige selvbiografier ofte blev udløst af "brudsituationer"¹⁰, så befandt suplikanterne sig gerne i en yderst klemt situation. Skildringen af situationen er derfor ikke forfattet af velafbalancerede mennesker i en rolig dagligdag.¹¹ Supplikkerne indeholder følgelig også usandheder og overdriivelser, hvad der imidlertid ikke udgør noget særligt problem, da allerede skribentens samtidige havde dette problem, og da deres undersøgelser

Første side af Claus Paulsens bønsskrift fra 1620. (Landesarchiv Schleswig).

– eller en modsupplik – ikke sjældent korrigerer vor viden om sagen.

I forhold til den folkelige selvbiografi har supplikkerne en stor ulempe: de viser supplikanterne under et enkelt aspekt. Denne ulempe forsvinder imidlertid delvist, når der er supplikker til stede. Og supplikkerne byder på en mulighed for at få et indtryk af langt flere mennesker af alle samfundslag end de kilder, hvor landbe-

folkningen selv skrev deres historier. Mens de kendte selvbiografier for det meste fører os til byborgernes miljøer, så lader bønsskrifter os stifte bekendtskab med de personer fra landmiljøer, hvis individualitet man ellers kun i så ringe grad har kunnet studere.¹²

I centrum for denne artikel står en enkelt mand, Claus Paulsen. Han tilhører en gruppe, som sjældent får opmærksomhed: de ansatte på godserne. Baggrunden er to samfundsprocesser, nemlig det lange 16. århundredes agrarkonjunktur, som delvist strakte sig op i 1640'erne, samt udbygningen af systemet med *Gutsherrschaft / Gutswirtschaft* – populært sagt livegenskabet. Vi kan nærme os individet Claus Paulsen gennem en analyse af det billede af sig selv, han giver i supplikkerne, og ved en rekonstruktion af vigtige faser i hans liv ud fra materialet i de samlede supplikkakter.

I

De supplikker, som dette handler om, blev skrevet i 1620. De var rettet mod godsejeren Detlev Brockdorf den Ældre på Vindeby (tysk: Windeby), umiddelbart syd for Eckernförde, og var stiledet til den gottorpske hertug Friedrich III. I skrifterne beder Claus Paulsen,¹³ som hidtil havde arbejdet på godset som foged, og som havde haft en gård her, om at få sin familie under fyrstelig beskyttelse. Han begrundet sin ansøgning med, at han er født i Kiel,

altså på fyrsteligt område, og at godsejerens opførsel havde drevet ham til randen af undergang, samt at Detlev Brockdorf havde forsøgt at gøre en af hans sønner til livegen. Han var derfor flygtet til den hertugelige by Eckernförde,¹⁴ og godsejeren fordrede nu hans tilbagekomst til godset.

Få år tidligere havde en udvikling, der havde fået voldsom styrke i det 16. århundrede, nået sit foreløbige højdepunkt.¹⁵ Den må forstås som et led i udbygningen af "*Gutswirtschafts*"-systemet. I 1614 var godsundersåtternes vornedskab nemlig blevet officielt anerkendt med Haderslev-recessen. Retten til at tilbagekræve flygtede undersåtter fra godserne var fastsat ved lov. Under indtryk af den overståede krig lykkedes det i 1636 adelen at få fastsat lange frister for, hvornår undersåtter kunne kræves tilbage til godserne. Selv efter en menneskealder (præcis 31 år) kunne man tvinges tilbage. Dog forekom der også situationer, hvor en sådan fremgangsmåde ikke var legitim, nemlig hvor undertrykkelse eller mishandling af livegne havde fundet sted. I 1600-tallets andet og tredje årti insisterede de slesvig-holstenske landsherrer på undersåtternes kristelige behandling og betragtede i modsætning til godsejerne flugt fra godserne som en ret. Flugt var hos bønderne hyppigt en reaktion på forringede besiddelsesforhold og forhøjelser af tjenestepligterne, men også andre

godsundersåtter flygtede hyppigt omkring år 1600, først og fremmest som reaktion mod begrænsninger i deres frie mobilitet.

De adelige godsejere, der nød godt af det lange 16. århundredes gunstige agrarkonjunktur, og som helt fra 1524 besad hals- og håndsret over deres undergivne, var efter en periode med arrondering af godserne gået over til at udbygge hovedgårdsdriften for at få bedre udbytte af de gode afsætningsmuligheder. Det skete ved at føje bondejord til de skattefri hovedgårdsjorder. Øde gårde og hele landsbyer blev nedlagt, og ved år 1600 var hovedgårdenes jordtilliggender fordoblet. Godsernes undergivne vendte sig ikke sjældent mod denne udvikling med bønneskrifter til den gottorpske hertug og til den danske konge, der fra 1581 i fællesskab var landsherre for godsdistrikterne.¹⁶ I det 17. århundredes første årtier forsøgte de da også at imødegå krav om at sende livegne tilbage til godser, hvorfra de kunne have været borte i år eller årtier. Mest udpræget blev livegenskabet som system i Østholsten, men herfra bredte det sig nordpå langs Østersøkysten og kom til at omfatte de sydøstlige dele af hertugdømmet Slesvig, Dänischwohld – som godset Vindeby lå i – og i det 17. århundrede også hele halvøen Svans, hvor der lå endnu et af Detlev Brockdorfs godser – Hemmelmark – og endelig også til Angel.

Kort over Eckernförde med godset Vindeby lige syd for. Bemærk de store skovområder, hvor svinene kunne gå på olden. Mod nord er halvøen Svans, mod syd Dänischwohld.
(Caspar Danckwerth: *Neue Landesbeschreibung der zwei Hertzogthümer...*, 1652).

II

Paulsens supplik er ikke skrevet af ham selv; det ser man ved første blik. Det fremgår tydeligt af skriftbilledet med to skriftformer, af anvendelsen af tiltaleform og devotionalformlen i skrivelsernes slutning, af de latinske ord strøet rundt i teksten, men først og fremmest af brugen af det officielle sprog, højtysk. Teksten følger i vid ud-

strækning den beretning, som byen Eckernförde sendte til fyrsten, efter at den havde hørt Paulsens version af sagen.¹⁷ Det er altså sandsynligt, at Claus Paulsen meget kort herefter endnu engang har skildret sagernes tilstand, for han havde forladt byens afhøring af ham med en erklæring om, at han "selv havde til hensigt underdanigst at klage sin nød til fyrsten", og man kan da også se, at han

gjorde det samme dag. Det er også muligt, at bønskriftens skriver faktisk havde adgang til byens beretning.

Inddragelsen af en skriver var en bevidst handling, for det er vel muligt, ja nærmest sandsynligt, at Claus Paulsen selv kunne skrive.¹⁸ På gården Fladsten nord for Åbenrå gjorde bønderne Matz Paulsen og Jørgen Matzen, far og søn, deres notater i en optegnelsesbog ved samme tid (1592-1626; 1631-1660).¹⁹ Vest for Claus Paulsen, i ditmarskerlandsbyen Wrohm, skrev den største bonde i byen, Hartich Sierck, sin "bondekrønike" (1615-1664).²⁰ Under trediveårskrigen gjorde bonden Carsten Meideborgh i Stapelholm fra 1631 optegnelser i sin regnskabsbog,²¹ og samtidig førte en ubekendt landsknægt dagbog i tiden 1625-1649.²² Hvorfor skulle altså en mand fra et godsområde ikke kunne skrive, når han oven i købet, som han siger, kom fra en by? Og der er også tegn på det i kilderne selv. Claus Paulsen måtte i det mindste kunne læse for at kontrollere den kaution for 100 rigsdaler, som godsejeren krævede for Paulsens søns frigivelse, og som blev udstedt af to Eckernfördeborgere. Paulsens pengeforretninger, som skal behandles nedenfor, taler videre for, at han også selv lejlighedsvis tog pennen i hånden. Forretningerne fordrede nemlig i det mindste en rudimentær bogføring. Karakteristisk nok udgør indførsler om kredit og gæld en ganske vigtig del af de tidlige bonde-

optegnelsesbøger/dagbøger, ja ved siden af familienotater er de faktisk grunden til deres opståen.²³ Muligvis havde Claus Paulsen også videregivet skrivefærdigheder til sin søn Heinrich, som Detlev Brockdorf havde ansat "så han kan forvalte mit gods og andre regninger".²⁴

Når supplikanten ikke selv skriver, skyder der sig flere lag ind mellem, hvad bønskriftet rummer om den person, som foranlediger det, og det, som står at læse. Disse ændringer er sket med supplikantens vilje og godkendelse, for det færdige skrift blev læst op for ham. I første omgang kan vi kort se på de sproglige forandringer, som denne fremgangsmåde medfører. I sammenhæng hermed vil jeg undersøge den stereotypisering, som i sidste ende gælder for alle tidens bønskrifter.²⁵ Det andet lag er selviscenesættelsen. Her forsøges det at fremstille individet og dets sag, således at bønskriftets mål snarest nås. Der fremtræder altså personlige aspekter, de bliver blot fremstillet på en bestemt måde for at fremme bønnens opfyldelse. Man træder individet nærmere, hvor det anvender disse overdrivelser på det sproglige plan. Endelig vil jeg vende mig til de konkrete udsagn om individet, for historikeren kan ikke være tjent med en post-strukturalistisk opløsning af individet i talehandlinger.²⁶ I denne forbindelse kan man uproblematisk fremdrage de ikke anfægtede udsagn, f.eks. de, som er irrelevante for det tilstræbte mål, og

som man derfor må tro på, eller de, som faktisk bekræftes gennem andre udsagn.

Til det helt generelle niveau tæller de sproglige forandringer, som fortællingen undergik, når en skriver fremstillede den. Der skete normalt samtidig en overgang fra det mundtlige til det skriftlige, fra nedertysk til plattysk. Det bragte en fremmeddiktation med sig i bønskriftet, som dækker for Claus Paulsens eget sprog – oftest helt udtalt, andre gange mindre, nemlig i de tilfælde, hvor der endnu er bevaret citater af mundtlige passager. I alle tilfælde turde ændringerne dog være mindre, end hvis bønskriftet var blevet oversat til latin.²⁷ Overgangen fra mundtligt til officielt sprog er heller ikke kun en ren teknisk oversættelse, men repræsenterer også en renselsesproces, som bl.a. kan medføre strygning af folkesprogets talrige plastiske og drastiske udtryk.²⁸ Samlet kan det dog siges, at denne tids supplikker står den fortælling nær, som ligger til grund for dem.

Også indføjelsen af latinske ord og retsformler hører til de sproglige ændringer, som ikke bringer os tættere på Claus Paulsen, skønt man kan formode, at også han kunne et par latinske ord, da han levede i en verden, der var domineret af latin. Det var f.eks. tilfældet for Matz Paulsen, der føjede en latiniseret udgave af faderens gårds navn til sit eget,²⁹ og for Hartich Sierk.³⁰ En polsk adelsmand

hævdede endda ved midten af det 17. århundrede, at han var sendt til Danmark på grund af sit latinkendskab, da "bønderne der taler latin".³¹ Det var naturligvis næppe ganske i overensstemmelse med virkeligheden, men det er ikke desto mindre ikke udelukket, at ord fra økonomiske transaktioner som "in contendi, nicht solvendi" stammer fra Paulsen selv. Anvendelsen af de latinske vendinger skulle dels give indtryk af juridisk ekspertise, dels kunne man slet ikke udtrykke sig præcist i sagerne uden brug af de passende juridiske vendinger.

Til supplikernes stereotyper hører det, at bønskrivere fra de lavere samfundslag traditionelt præsenterer sig som "*arme, um Hilfe flehene Untertanen*" – "arme (eller fattige) undersåtter, som beder om hjælp". Det gjorde Claus Paulsen også. Straks i begyndelsen præsenterede han sig som en "arm" gammel mand. Lignende formuleringer finder man i andre supplikker; samme år kalder en Anna Hofelts sig f.eks. i sit bønskrift for "jeg arme kone".³² Der er klart tale om et stereotyp udtryk. Nu rummer udtrykket "arm" i tidens sprog et flertal af betydninger.³³ Den betydning, der her står i forgrunden, er "ynkværdig/beklagelsesværdig". Denne beskrivelse skal vække medlidenhed, gøre skriftets modtager rede til at udstrække sin hjælpende hånd. Men "arm" har også betydning af "almue", af det jævne folk. Den tyske bonde-

krig beskrives ligefrem som *“Aufstand des armen Mannes in Stadt und Land”*.³⁴ Der opbygges altså en modsætning til adel, til herskab og magt, til frie og uafhængige folk. Så det er fuldstændigt parallelt hermed, når Claus Paulsen taler om “sin mægtige modpart”. Detlev Brockdorf var ikke kun “øvrighed” i sin egenskab af godsejer, men stammede også fra en betydelig gammel adelslægt³⁵ og besad ikke kun et, men flere godser.³⁶ Ordet “arm” indeholder altså også en appel til landsherren om at stille sig på den svageres, den afhængiges side.

Claus Paulsen fremstiller sig altså ikke som “arm” i betydning af “materielt trængende og besiddelsesløs”; han taler ikke om sine besiddelser som sin lille armød, sin *“Armutlein”*, som andre samtidige,³⁷ men anser sig i stedet for truet af ruin. Han angiver, at hans formue er ved at forsvinde som følge af godsejerens gerninger. Den var allerede formindsket ved, at han i fredelige tider havde overtaget en ødegård på godset; men tabene var nu yderligere vokset, efter at godsejeren havde frataget ham dele af hans jord. For at dokumentere tabene specificerer han nøje (“Et kobbel land, en eng på 12 læs hør”). Andre indtægter antydes kun vagt for at opretholde konstruktionen med den truende undergang. Fra godsejerens modfremstilling af sagen ved vi imidlertid nærmere, hvordan det var lykkedes Paulsen også at få indtægter på anden vis. Det skriver han ikke selv om,

da det jo ikke blot havde gjort det klart, hvilke muligheder, der trods alt var for ham på godset, men også ville have demonstreret hans udmærkede forretningsevner.

Den store sum penge, som Paulsen måtte lægge på bordet for at frikøbe en af sine sønner fra fængsel, kunne han imidlertid ikke fortie. Han ville jo ud over at klage over uretten også gerne have sine 100 rigsdaler igen. Men her forsøges det også at understrege problemerne og at give indtryk af, at Claus Paulsen ikke selv havde noget at gøre med summens erlæggelse. For det første betoner han, at han ikke havde så mange penge og først måtte stille garantier for at få et lån, hvad der omhyggeligt bliver dokumenteret.³⁸ Dernæst lader Claus Paulsen som om, han ikke personligt var involveret i at fremskaffe summen (“der blev bragt min søn hundrede rigsdaler”). Sigende nok stod der imidlertid i den beretning, som han gav til Eckernförde by, et “vi” – fremskaffelsen af summen var altså et familieanliggende, hvorover der så blev skrevet et “han”.³⁹ Ved at rykke vigtige kendsgerninger noget i baggrunden og ved en let ændring af kendsgerningerne lykkes det altså at fremmale et billede af den truende ruin.

Ordet “arm” blev i bønsskriftet suppleret med “gammel”: Hermed nåede Paulsen en yderligere understregning af sin hjælpeløshed og sit behov for understøttelse, for de gamle bør man

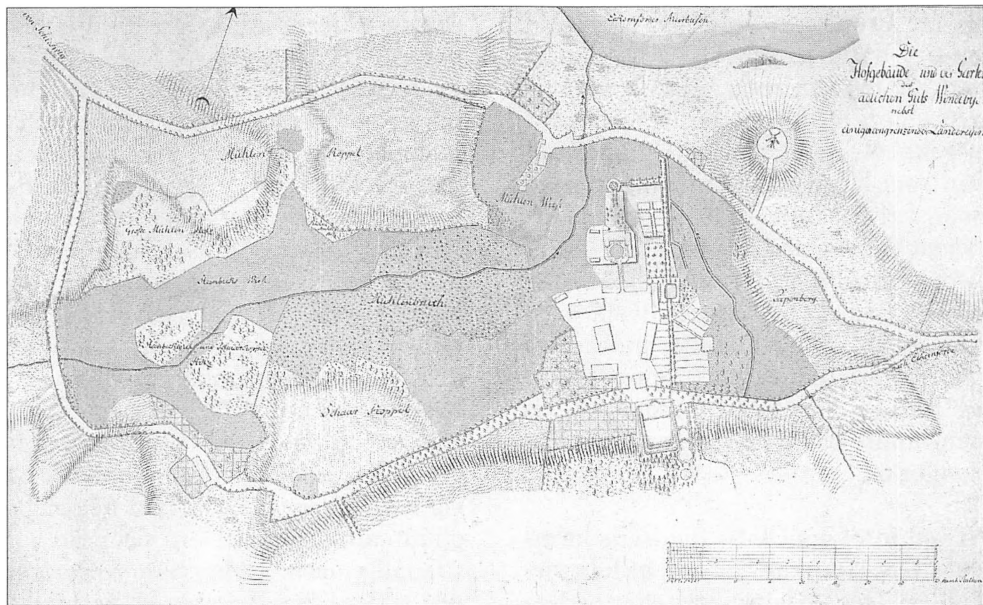
dog hjælpe. Ganske vist var der her ikke tale om en stereotyp, helt løsrevet fra realiteterne, det var faktisk en realitet, som kunne bruges til at understrege sagen: Claus Paulsen var virkelig en gammel mand, der snarere var i firserne end i halvfjerdsene.

For det andet indtager bønskriveren stillingen som den bønfaldende undersåt: I sammenhæng med bønnen om, at hans "naturlige øvrighed" ville beskytte og beskærme ham, betoner Claus Paulsen ikke mindre end fire gange sin underdanige holdning og fremhæver samtidig to gange sin ydmyghed og beder i denne forbindelse til Gud. Rituelt bliver han præsenteret som en ydmyg undersåt. Også dette er en helt stereotyp attitude.

Er denne stereotype form lig med alle andre supplikanter, så viser selviscenesættelsen delvist ganske konkrete problemer og siger noget om bønskriverens opfattelse af sig selv og sin situation i den konkrete sag. Når Claus Paulsen fremstiller sig selv som sin herres tro tjener, så drejer det sig i første række om en præsentation, som var naturlig for alle; men i anden række tjener det nærmere til at blotlægge dele af hans forståelse af konflikten.

Claus Paulsen fremhæver flere gange sin "tro tjeneste". Dette punkt er ganske afgørende for ham i hans præsentation af sig selv. Han havde opfyldt sine forpligtigelser i forholdet mellem

tjener og herskab på forbilledlig vis, "ikke forsømt det ringeste i sin tjenestetid". Selv da det kom til brud, havde han forholdt sig fuldstændig korrekt og havde pinligt korrekt respekteret sin herres ejendom. Men Paulsen præsenterer sig ikke kun som den fejl- og dadelfri tjener, hans troskab kender faktisk ingen ende, den går ud over hans egen levetid, forplanter sig til næste generation og fører til varig forbindelse mellem familierne. Han havde selv tjent et halvt århundrede, først Heinrich Brockdorf, så dennes søn. Derpå var hans søn Heinrich (måske navngivet efter den gamle godsejer?) trådt i hans fodspor og havde allerede arbejdet i 14 år for den nye herre, da det kom til en strid, som medførte, at han i hast forlod tjenesten. Denne fremstilling af sig selv som mønsteret på den gode tjener viser hen til det helt centrale i forholdet mellem tjener og herskab: troskab var alle tjenendes ypperste pligt, hoveddyden, som fordredes af alle – man kan blot tænke på, hvordan også undergivne på de højeste poster betegnedes som "tro", mens alle andre kvalifikationer egentlige var sekundære. Det fremgår f.eks. også af de forskellige bøger om tjenestefolk: Lige gyldigt om man ser i Glasers *Gesindeteufel* fra det 16. århundrede eller i Lavaters lille bog for tjenestefolk fra det 18. århundrede, står troskab overalt fremhævet som grundlæggende.⁴⁰ Troskaben indebar, at man søgte at fremme herskabets nytte og gavn, beskyttede det mod skader og i det hele gjorde

Kort over godset Vindebys hovedbygninger og have i 1798. Kortet er den tidligste fremstilling af det udstykkede gods. På Claus Paulsens tid omfattede godset landsbyerne Gosefeld, Kochenhagen og Beuttebech, jfr. LAS Abt 195, nr. 1001. (LAS Abt. 402, A 23, nr. 17).

de, hvad en "en tro tjener er skyldig og pligtig til at gøre".⁴¹ Netop dette havde han gjort hele sit liv, hævdede Claus Paulsen.

Denne lyserøde selvfremstilling blev modstillet et mørkt billede af modparten. Herskabet svigtede ikke kun sin pligt over for tjeneren; men var heller ikke tro mod egne grundsætninger, som ellers var rodfæstede i det tidligere tjenesteforhold. Det lev Brockdorf fremstilles som tyv, som brutal herre, som ikke viger tilbage for vilkårligheder (der driver den ene søn fra godset

uden at give ham en afsked), ja som tyrannisk godsejer, som vil presse frie mennesker ind i livegenskab, *ad perpetuam servitutem*, som det gentagne gange hedder i bønsskriftet!

III

Bag ved selvfremstillingen skimter man i det mindste delvist personen Claus Paulsen og hans levnedsløb. Den lange forbindelse, det tætte klient-patron-forhold med familien Brockdorf, var ganske sikkert kendetegnen-

de for Claus Paulsens liv, og meget muligt har han følt sig dybt skuffet ved sit livs slutning. Men man kan ved siden af tjenesten, arbejdet for herskabet, det være sig Claus Paulsen som foged eller sønnen Heinrich som skriver, stille andre aspekter. Arbejdet for sig selv, for familien, for et bedre liv talte også i tilværelsen. Når man nærmere betragter livsfaserne kan man frilægge dette indre livs ydre flader; mens refleksioner, tanker og følelser hos Paulsen som hos tidens andre personer ikke er tilgængelige for os.

Vi ved intet om Claus Paulsens barndom. Det kan ikke bevises, at han virkelig er født i Kiel og kristeligt opdraget i byen, altså har gået i skole. Ofte angav flygtninge fra godserne, at de var født på fyrsteligt område for at undgå livegenskabets krav. På den anden side kan man også hyppigt eftervise, at personer udefra er draget ind i godsområder.

Som ung mand var Claus Paulsen, ifølge sit bønsskrift, "draget efter krigsvæsenet, og har forsøgt og ladet mig bruge i Frankrig og i den ditmarske fejde". Som andre før ham og mange senere havde han altså søgt lykken som landsknægt.⁴² Øjensynlig ville han, ligesom de andre, som vi positivt ved det om, væk fra en fattig og udsigtsløs tilværelse ved at sætte sit liv på spil. For i de nordvesttyske byer var det "først og fremmest medlemmer af det nederste sociale lag,

som hververne fik overtalt til krigstjeneste".⁴³ De hvervede håbede mere på krigsbytte end på sold. Krigsbyttet udgjorde "den store chance for den lille mand til trods alt at gøre en forretning ud af krigen", til at overvinde de udsigtsløse betingelser.⁴⁴ Hvis man kan tro Paulsen, fik han gevinst ud af at løbe risikoen: i mange år fremover blev udbyttet af krigen afgørende for hans eksistens. Særlig opnåede han angivelig succes under de "to tog i Frankrig".⁴⁵ Den folkelige visdom om, at man skulle deltage i tre felttog for at kunne vende hjem som en ærlig og rig mand med pungen fuld af penge, gjaldt altså nok til en vis grad for Claus Paulsen.⁴⁶ Men han overdriver dog sikkert betydningen af sin landsknægttid, fordi han vil demonstrere, at han ikke har haft fortjeneste ved at overtage en gård på godset; men at han i stedet "i Frankrig og ved andre midler, ved Guds nåde, men ikke ved junkeren, havde erhvervet og bragt noget sammen". Paulsen viste altså som ung mobilitet, mod og risikovillighed.

Hans landsknægtstilværelse gav ikke kun verdenserfaring, kendskab til fremmede lande og mennesker, erkendelse af, hvor vigtigt det var, under hvilket herskab man befandt sig, erfaring med selvhævdelse. Hans store mobilitet bidrog sikkert også til individualisering og til dannelse af en selvstændig personlighed.⁴⁷ De indhøstede erfaringer med befaling, lydighed og med at reagere i svære situ-

ationer kunne kun være en fordel for ham i rollen som foged.

Tilværelsen som landsknægt skabte og strukturerede også hans historiske bevidsthed. Endnu et halvt århundrede efter argumenterede han med togene til Frankrig, og efter mere end et halvt århundrede huskede han, at han var med, da den frie bonderepublik Ditmarsken blev erobret i 1559, nøjagtig som ditmarskerbonden Hartich samtidig fastholdt det i sin krønike.⁴⁸ Da denne passage også dukker op i den version af historien, som Paulsen aflagde til byen Eckernförde, er det temmelig entydigt, at den ikke blev fremdraget, fordi han har kæmpet under de tre landsherrer eller på den regerende fyrstes forgængers side. Han havde ikke kæmpet for en sag, men havde "ladet sig bruge". Landsknægte og i særdeleshed det 17. århundredes lejetropper identificerede sig ikke med politikeres eller hærføreres mål – undtagen de få religiøst dybt grebne mænd. Soldaten betragtede krigen som et håndværk.⁴⁹ De intensive oplevelser fra ungdommens landsknægtstilværelse har i øvrigt måske ikke trængt sig på som følge af Paulsens høje alder, men fordi den selvhævdelse og "Guds velsignelse", der dengang hvilede over ham, igen var nødvendig – her drejer det sig altså formentlig om en helt individuel erindringsproces, som er sat i gang, mens den forhenværende foged tre gange skulle skildre sit liv.⁵⁰

I tilbageblikket forstår han sit følgende liv som delt i en konfliktfri fase under faderen og sønnen Brockdorf og i en fase præget af konflikt, som stadig varede ved, da supplikken blev nedskrevet. Under den gamle Heinrich Brockdorf blev tro tjenester belønnet med gunstbevisninger, i al fald i den retrospektive erindring: Tjenesten som foged for godsejerfamilien blev modsvaret af gavmilde gaver fra herskabet.⁵¹ Men i sønnens tid vendte alt sig til det modsatte.

Efter landsknægttiden trådte Claus Paulsen i Heinrich Brockdorfs tjeneste. Denne må have været meget tilfreds med sin nye tjener, for han gav ham en gård på godset Vindeby. Der giftede Paulsen sig. Om det stod i snæver sammenhæng med gårdens overtagelse som så ofte på den tid, eller om det allerede skete før, ved vi ikke. Men forbindelsen med en af godsets undersåtter skulle i al fald senere berede ham vanskeligheder. Landsknægtslivets ubestændighed var forbi, Claus Paulsen var nu bosiddende, var bonde og havde en familie; vi hører om to sønner og et yderligere ægteskab.

Han angav selv, at den "øde gård og de ubesåede marker", som han overtog, ikke var særlig givende. Claus Paulsen hævder faktisk, at stedet kun gav ham udgifter, og det er da også rigtigt, at et brug, som længe havde stået ubesat, må have krævet en flerårig indsats af arbejde og kapital. De-

sto snævrere blev man så på den anden side knyttet til en sådan genrejst gård, og des større blev ønsket om at bibeholde den i familien. Paulsen kunne bruge megen arbejdskraft på bruget. Da han stod i godsejerens tjeneste og havde opsigts med de øvrige undersåtter – hvad der ikke altid var ufarligt – var han ikke pligtig til hovtjeneste.⁵² Han skulle ikke stille karle og piger til godsejerens rådighed flere dage om ugen, og han skulle ikke holde ekstra heste til dette formål. Desuden var hans afgifter beskedne. Det gjorde det muligt at skabe sig et godt udkomme.

Og Claus Paulsen blev en velhavende mand. Hans opstigning hang sammen med godssystemets karakter, med hans privilegerede status som foged og med hans personlige evner. Det var udnyttelsen af oldensvin i godsets skove og kreditforretninger, der lod Claus Paulsen opnå en rigdom så betydelig, at godsejeren Detlev Brockdorf følte sig foranlediget til at tilbagevise mistanker om, at han skulle have søgt at tilegne sig Paulsens penge.⁵³

Som vi ved fra undersøgelser af Runtoft gods i Angel og godset Rantzau, udgjorde svin på denne tid en hovedindtægtskilde for godsejerne i hertugdømmernes østlige del.⁵⁴ Bøge- og egeskovene, som man om efteråret drev hundreder af svin ind i, krævede ingen udgifter og indbragte store fortjenester gennem den oldengæld, som blev betalt af godsets undersåtter

samt af fremmede fra landsbyer og byer i omegnen. Særlig i tiden fra 1550 til 1600 var fortjenesten ved oldensvin høj, da priserne på svin steg hurtigere end på korn.⁵⁵ Som andre kunne Paulsen tjene godt på denne forretning: Når han betalte 3 schilling lybsk pr. svin i oldengæld, og svinet indbragte ham 3 mark ved salg, så måtte det medføre pæne indtægter.⁵⁶ Endnu bedre blev de naturligvis, når man kunne slippe for at betale oldengæld, som Detlev Brockdorf hævdede det om Paulsen, og som det da heller ikke var usædvanligt for godsundersåtter. I denne situation lønnede det sig for Paulsen at handle på samme måde, som det var almindeligt inden for området kvægavl, nemlig ved at opkøbe unge svin og sælge dem efter oldenfedning. Selv hvis antallet af svin ikke skulle have været så højt, som godsejeren hævdede – 50-60 stykker –, kunne der tjenes mange penge på denne vis. Vi ser da, hvordan Claus Paulsen aktivt udnyttede landets muligheder for produktion af oldensvin og sine særrettigheder her – og måske også de muligheder for indflydelse og manipulation, som hans fogedhverv gav ham. Således fik han del i tidens fordelagtige agrarkonjunktur, nærmere bestemt i de stigende kødpriser.

Fortjenesten fra svineavlen blev ganske tydeligt omsat i kreditforretninger, for vi erfarer, *“daß er bej grosen summen geldeß andern Leuten ... außtuhen können”* – altså at han ud-

Prospekt af Eckernförde, formentlig 1585-88. (Braun og Hogenbergs *Theatrum Urbium*).
(Foto: Det Kgl. Bibliotek).

lånte store summer penge til andre. Ved det 16. århundredes slutning og i det 17. århundredes begyndelse kunne han få en rente på 5-7% for sine penge.⁵⁷ Det var ikke kun nødvendigheden af at kunne klare svære situationer og afgifter, som dannede baggrund for disse pengelån, men også tidens gunstige agrarkonjunktur. Paulsen lånte ikke kun til venner og naboer på godset og i nærliggende egne; hans forretningsområde gik langt vi-

dere end nabokredit. Hans godsejer beretter, at han lånte penge ud helt til Femern. Sønnen havde, da striden brød ud, ligeledes optrådt som pengeudlåner, bl.a. med et stort lån til Stappholm. Det drejede sig altså om mere eller mindre "professionelle" pengeudlån. Om Claus Paulsen også optrådte på regionens pengemarked, Kieler Umschlag, ligesom bonden Backe Detlefsen fra Maas ved Husum,⁵⁸ ved vi ikke. Kontakter kunne muligvis

opbygges via de folk fra by og land, der drev svin på olden på godset, eller via Eckernförde, hvor han fandt sine garanter, og hvortil flugten sluttelig gik. Som havneby indgik denne hertugelige by i en rute Danzig-Eckernförde (alternativt Slesvig) - Husum-Nederlandene. Vi ser altså for os en mand, som vidste god besked om kvæg- og pengemarkedet, som regnede og kalkulerede, og som givetvis var i stand til at udnytte de svingende priser på svinekød, der kunne komme af dårlige oldenår, og som planlagde sine investeringer år ud i fremtiden.

Claus Paulsen fremtræder som en bonde med tidlig-kapitalistisk mentalitet. Som sådan var han ikke enestående; men dog noget særligt. Såvel i Sydvesttyskland som på den jyske halvø fandt man betydelig bondekredit. Den sidste har særlig Bjørn Poulsen arbejdet med.⁵⁹ Disse bønder forstod alle at investere deres penge fordelagtigt, at reagere passende i skiftende markedssituationer – ligegyldigt om det så var bonden Jerg Minner, der døde 1599 i landsbyen Kornwestheim med en formue på henved 69.000 daler, og som ydede kreditter mod 5% rente,⁶⁰ om det var den lige nævnte Backe Detlefsen eller Carsten Meienborgh,⁶¹ eller det var bønder i Mark Brandenburg, som endda kunne udlåne penge til deres godsejer.⁶² På denne vis tilhører Claus Paulsen da en lille gruppe af bønder, som man i anden halvdel af det 16. århundrede og det 17. århundredes

første årtier kunne finde i forskellige regioner i det tyske rige. Men forestillingen om bønder med agrarkapitalistiske tendenser er gennemgående knyttet til de frie bønders gruppe eller til bønder med betydelige besiddelser, ikke til bønder på små gårde med frugtbar jord, selv om de havde fordelagtige afsætningsforhold.⁶³ Heller ikke godsundersætter forbinder man med bondekredit. På godserne var det godsejerne selv, som var de store kreditgivere (og -modtagere), med hertugdømmernes statholder Heinrich Rantzau som en fremragende repræsentant.⁶⁴ Billedet tegner sig her af de rige slotsherrer, godsejerne – som så ganske vist var underkastet en polarisering, hvor nogle blev rigere og andre dybt forgældede – og på den anden side af afhængige bønder med stadig ringere besiddelsesforhold, stigende tjenester og svindende friheder. Claus Paulsen er nu et eksempel på, at der også under disse betingelser eksisterede agrarkapitalistiske tendenser i laget under godsejeren. Men han tilhørte unægtelig også den lille privilegerede gruppe af godstjenere, som rakte fra kammerpige og fogeder til kohyrder.⁶⁵ Positionen i et godssystem gav Claus Paulsen særlige muligheder, som han udnyttede.

Særlig ved ham er også, at han ikke i nævneværdig grad påkalder sig Gud, Evangeliet, den kristne religion. Han havde dog kunnet påstå, at Detlev Brockdorfs adfærd var ukristelig, han havde kunnet forstå det kristne men-

neskes frihed helt fysisk, materielt (om end uluthersk). Men kun en gang føler Paulsen Guds velsignelse hvile over sig, nemlig hvor han taler om sin pengefortjeneste ved egen dygtighed. Da han påkalder sig Gud i bønsskriftets slutning, drejer det sig blot om rituelle formler, og at anføre, at tidens religion grundlæggende var rituel, synes ikke helt at forklare sagen. Snarere synes det at modsvare Claus Paulsens holdning, at man f.eks. i Tønder amt indtil det 16. århundredes slutning indbandt naturalieregnskaberne i liturgiske håndskrifter.⁶⁶ Ganske vist drejede det sig om gamle katolske skrifter, men det var vel alligevel en respektløshed over for religionen? Fandtes der trods alt områder for individuel handling, som lod den ellers altid nærværende kristendom træde i baggrunden? Kunne man finde spor af det, der senere kom til at hedde sækularisering?

Claus Paulsen var altså en mand, der ved hjælp af godssystemet havde kunnet drage fordel af en af tidens store processer, den gunstige agrar-konjunktur. Ironisk nok blev det godssystemets fulde udfoldelse, med livegenskabet som centralt træk, der kom til at true hans families frihed. Claus Paulsen havde loyalt stået på godssystemets side og som foged været med til at sikre, at udviklingen skred fremad. Med alderen og den nye generations overtagelse af arbejdet opstod en krise imidlertid: Det så ud til, at prisen for hans egen

økonomiske fremgang måtte betales med næste generations tab af friheden.

I konflikten mellem Paulsen og Brockdorf tiltrækker to aspekter sig opmærksomhed: For det første det særlige forhold, som Paulsen havde til godsejeren i sin egenskab af foged, og for det andet truslen mod hele hans livsværk og familiens fremtid. De to aspekter var intimt knyttede til hinanden. Godstjenere, som eksempelvis fogeder, stod generelt i et tæt forhold til deres herskab – og hyppigt i et spændt til fæsterne. Både Paulsen og Brockdorf havde profiteret af deres version af klient-patron-forholdet. I anden halvdel af det 16. århundrede forskød vægten sig imidlertid, da godsejeren greb ind og ændrede på balancen. Baggrunden var muligvis den konkurs- og spekulationsfase, der kom til at præge godsøkonomien ved det 17. århundredes begyndelse.⁶⁷ Detlev Brockdorf havde kort tid før bruddet, omkring 1618, erhvervet godset Hemmelmark, et af de største i landet.⁶⁸ Denne godsejer så åbenbart ikke kun familien Paulsen som undersåtter, men også som livegne, i det mindste sønnerne. Han præsenterer begge aspekter, da han i en skrivelse understreger Paulsens ægteskab med sin hustrus tjenestepige og hertil føjer, at pigen var undersåt på godset. Familien Paulsen havde tjent ham godt i første generation, og han havde så megen tiltro til deres evner, at også næste generation blev involve-

ret i godsets administration. Brockdorf var også udmærket klar over værdien af en velhavende undersåt. Paulsens flugt ærgrede ham specielt, fordi der var tale om relativt rige undersåtter. Nu fulgte der imidlertid indgreb, der spændte forholdet til bristepunktet. Den gamle Paulsen fik formindsket sin gårds jordtilliggende,⁶⁹ og sønnen, som ellers havde passet arbejdet på faderens gård på grund af dennes alder, fik påbud fra godsejeren om at overtage en gård i Selmstorff under godset Altenhof. I denne situation så Paulsen pludselig den hidtidige givtige symbiose udvikle sig til et kvælergreb. Kravet om at overtage en ny gård ville betyde, at familien måtte rive sig løs fra den møjsommeligt opbyggede gård, som i øvrigt var kirkegods under adelspatronat, for Claus Paulsen betalte sine jordafgifter til præsten i Hütten amt. Yderligere blev familiebandene svækket ved flytningen, hvad der må have haft stor betydning, da det ældre ægtepar formentlig var fuldstændigt afhængige af sønnens støtte. Måske frygtede de også for en forringelse af deres økonomi, for ingen vidste vel, hvad den nye gård kunne indbringe. Allerværst var dog for Claus Paulsen og hans søn selve overtagelsen af gården, der måtte forstås som selve anerkendelsen af livegenskab. Det er forbavsende, for sønnen var formentlig født på godset og måtte vel dermed anses for livegen. Hvordan kan Claus Paulsen hævde, at hans børn var "Hans Fyrstelige Nådes under-

såtter"? Bliver livegenskabet blot sat ind som et middel til at dække over sagens virkelige indhold? Det er ikke tilfældet, øjensynlig er det på dette tidspunkt ikke alle, der begiver sig ind på et godsområde eller fødes her, som ser sig selv som livegne. Man kan betragte livegenskabet som en stiltiende gensidig kontrakt, hvis symbolske udtryk er overtagelsen af en gård.⁷⁰ Betegnende nok er det netop dette øjeblik, som også i andre tilfælde fører til flugt fra godserne.⁷¹ Den, som ikke overtog en gård, kunne også gå bort igen: den næsten firsårige Marx Vagt eller Hasencrog, en kongelig undersåt, berettede i 1638, at han for 11 år siden havde forladt godset Vindeby efter at have tjent her i hele 21 år. Han var her altså på Paulsens tid og forlod først stedet syv år senere.⁷² Endnu et punkt spillede en vigtig rolle for de, der nægtede at anerkende livegenskabet. I en tid, hvor gården normalt udadtil repræsenteredes af en mand og arvedes i mandslinjen, havde de berørte svært ved at se, at retsstatus kunne erhverves via en kvinde. Hvis en borgerlig mand giftede sig med en adelig kvinde, ja så blev han jo heller ikke adelig. Det var måske først og fremmest derfor, at Claus Paulsen, skønt han havde ægtet livegne i både første og andet ægteskab, ikke anså sig selv for livegen. Andre havde samme synsmåde, i modsætning til deres godsejer.

For at få sin vilje kastede Detlev Brockdorf Otto Paulsen i fængsel og

forlangte 100 rigsdaler for hans løsladelse. Summer i den størrelsesorden blev ikke sjældent fordret, når nogen mod godsejerens vilje søgte at forlade et gods.⁷³ Efter denne episode blev forbindelserne mellem de to familier yderligere spændt, da den anden søn, skriveren Heinrich, som "købte og solgte" på godset, kom til at gøre en fejl.⁷⁴ Han flygtede herefter til Eckernförde, hvor han døde af en epidemi. Familien Paulsen opfattede dog sammenhængen anderledes: godsejeren havde jaget Heinrich i døden, han var ansvarlig for hans død. Så kom det endelige brud. Grænsen for det tålelige var overskredet, og betingelserne for aktiv modstand var til stede "opståen af lidelse i et tempo, som gør, at man ikke kan nå at vænne sig til det, personificeringen af lidelsens årsag, sammenbrud af daglige rutiner."⁷⁵ Hele familien flygtede "ved nattetide" med deres bohave til den nærliggende hertugelige by Eckernförde, som andre af Brockdorfs undersåtter havde gjort det tidligere. Kun på denne måde kunne Claus Paulsen sikre sit livsværk eller rettere, hvad der var tilbage af det, og garantere sin søn et liv i frihed.

Kunne Claus Paulsen så ende sit liv i ro og fred? Vi ved det ikke.⁷⁶ I sin høje alderdom havde han udfordret godsejeren og truede denne med proces, hvis han ikke gav sig frivilligt. Det ligner tilfældet med den ligeledes gamle Achim Wolf i Uckermark, som i 1615 gik i retten mod sin godsejer fordi "han lovligt og på grund af alder

ville flytte fra denne, for at tilbringe sin livsaften i ro", og hvis sønner heller ikke ville give sig ind under livegenskabet.⁷⁷ Den 12. maj 1620 blev der i det Gottorpske Kancelli udfærdiget en skrivelse til godsejeren, hvori han blev bedt om at tage stilling til sagen. Åbenbart manglede han de gode argumenter, som han ellers altid prompte kunne anføre, og han lod ikke høre fra sig. En hovedgrund hertil var nu nok, at Claus Paulsen ikke var en proces værd, "da jeg jo ikke har hovtjeneste og andre afgifter af ham", som Brockdorf allerede havde anført i et tidligere brev. Godsejeren ville, skrev han, egentlig "ganske gerne lade ham passere og rejse", hvis Paulsen blot bragte sin gård og sin jord i stand. På kancelliskrivelsen finder man et notat, som lyder: "NB. Til dato 3. juni er intet indsendt". Måske lod Detlev Brockdorf overhovedet ikke mere høre fra sig i sagen; seks år tidligere havde han i en anden sag fået strøget den frist, der var sat for hans svar.⁷⁸ Mens man i andre supplikakter kan se en fornyet forespørgsel fra kancelliet, slutter Claus Paulsens akt her.

Godsejerens fader havde overdraget Paulsen en gård under godset, som "han kunne glæde sig over og nyde i sin høje alder"; husrum for flygtningene i byen var derimod på ingen måde garanteret. Den mand, som havde været godssystemet effektive redskab, og som da også havde profiteret heraf, var blevet systemets offer.

NOTER

1. Jfr. Alf Lüdtke: "Was ist und wer treibt Alltagsgeschichte", samme (Hrsg.), Frankfurt/Main - New York 1989, s. 14.
2. Sst.
3. Jfr. Patricia Crone: *Die vorindustrielle Gesellschaft. Eine Strukturanalyse*, München 1992, s. 134.
4. Lucie Febvre: "Sensibilität und Geschichte. Zugänge zum Gefühlsleben früherer Epochen", M. Bloch, F. Braudel, L. Febvre m.fl.: *Schrift und Materie der Geschichte. Vorschläge zur systematischen Aneignung historischer Prozesse*, Frankfurt am Main 1977, s. 316.
5. Jfr. rækken *Selbstzeugnisse der Neuzeit. Quellen und Darstellungen zur Sozial- und Erfahrungsgeschichte*, hrsg. von Hartmut Lehmann, Alf Lüdtke, Hans Medick, Jan Peters und Rudolf Vierhaus.
6. Jfr. Winfried Schulze: "Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte", *Von Aufbruch und Utopie. Perspektiven einer neuen Gesellschaftsgeschichte. Für und von Ferdinand Seibt aus Anlaß seines 65. Geburtstag*, hrsg. von Bea Lundt und Helma Reimöller, Köln, Weimar, Wien 1992, s. 431f.
7. Sst. s. 435. Benigna von Krusenstjern: "Was sind Selbstzeugnisse? Begriffskritische und quellenkundliche Überlegungen anhand von Beispielen aus dem 17. Jahrhundert", *Historische Anthropologie* 2, 1994, s. 462-471.
8. Jfr. Otto Ulbricht: "Supplikationen als Ego-Dokumente. Bittschriften von Leibeigenen aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Beispiel", *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, hrsg. von Winfried Schulze, udkommer Berlin 1995.
9. Naturligvis eksisterer der også kollektive supplikker, som dog ikke skal inddrages her.
10. Jfr. Jan Peters: "Wegweiser zum Innenleben? Möglichkeiten und Grenzen der Untersuchung populärer Selbstzeugnisse der Frühen Neuzeit", *Historische Anthropologie* 1, 1993, s. 241.
11. Ulbricht, "Supplikationen" (se note 8).
12. Jfr. Lieselott Enders: "Individuum und Gesellschaft. Bäuerliche Aktionsräume in der frühneuzeitlichen Mark Brandenburg", *Gutsherrschaft als soziales Modell. Vergleichende Betrachtungen zur Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*, hrsg. von Jan Peters, München 1995, s. 155 f.
13. Navnets stavemåde varierer (Pawelsen, Pawlsen, Paulsen) ligesom godsejerens (Detleff Brocktorff).
14. Jfr. Landesarchiv Schleswig, Abt. 7, Nr. 6400. Hvis ikke andet er angivet, stammer citaterne fra Paulsens bønsskrift fra 8. maj 1620 eller fra Detlev Brockdorfs skrivelse af 4. maj 1620.
15. Jfr. G.E. Hoffmann, K. Reumann, H. Kellenbenz: "Die Herzogtümer von der Landesteilung 1544 bis zur Wiedervereinigung Schlesiens 1721", *Geschichte Schleswig-Holsteins*, Bd. 5, Neumünster 1986, s. 179-192. Ingeborg Leister: *Rittersitz und adliges Gut in Holstein und Schleswig*, Kiel 1952, s. 68-70. Wolfgang Prange: "Die Entwicklung der adligen Eigenwirtschaft in Schleswig-Holstein", *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter* 1, hrsg. von

- H. Patze, Sigmaringen 1983, s. 519-553.
- Michael North: "Die frühneuzeitliche Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein. Forschungsüberblick und Entwicklungsfaktoren", *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 126, 1990, s. 227-230.
16. Otto Ulbricht: "'Angemaßte Leibeigenschaft". Supplikationen von schleswigschen Untertanen gegen ihre Gutsherren zu Beginn des 17. Jahrhunderts", *Demokratische Geschichte* 6, 1991, s. 11-34.
17. Jfr. LAS Abt.7. Nr 6400, Bericht von Bürgermeister und Rahtt, Eckerföhnde, den 8. Mai 1620.
18. Om mulige skrivere se Ulbricht, "Angemaßte Leibeigenschaft" (se note 16), s. 22.
19. Bjørn Poulsen: "Om 1600-tallets bønder og deres syn på verden. En læsning af to bondedagbøger", *Fortid og Nutid* 1994, s.227-243. *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809*, udg. af Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen, Haderslev 1994.
20. *Die Bauernchronik des Hartich Sierck aus Wrohm (1616-1664)*, hrsg. von O. Mensing, Flensburg 1925.
21. Willers Jessen: "Ein Blick in das Leben eines Stapelholmer Bauern zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges", *Die Heimat* 12, 1902, s. 280-285.
22. Jan Peters (Hrsg.): *Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg. Eine Quelle zur Sozialgeschichte*, Berlin 1993.
23. Jfr. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Bjørn Poulsen: "Bäuerliche (An-)Schreibebücher als Quellen für die Wirtschafts- und Sozialgeschichte", udg. af samme: *Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*, Neumünster 1992, s. 14. Jan Peters, "Wegweiser" (se note 10), s. 239.
24. LAS Abt 7, Nr 6400. Bitte des Detleff Brocktorff um ein Mandatum Arrestatorium, Windebüh, den 4. Mai 1620. ("*das er mir meine gueter vnnd Andere Rechnung verwaltet*").
25. Om dette og om forholdet til den livegnes oprindelige udsagn se Otto Ulbricht, "Supplikationen" (se note 8).
26. Sherry B. Ortner: "Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal", *Comparative Studies in Society and History* 37, 1995, s. 183-187.
27. Jfr. Natalie Zemon Davis: *Fiction in the Archives*, Stanford/Cal. 1987, s. 22.
28. F.eks. skældsord over for modparten etc. Gallant gør f.eks. opmærksom på indslaget af erotisk symbolik i græske bønders mundtlige sprog. Noget sådant ville med sikkerhed være fjernet fra bønskrifterne. Thomas W. Gallant: "Turning the Horns: Cultural Metaphors, Material Conditions, and Peasant Language of Resistance in Ionian Islands (Greece) during the Nineteenth Century", *Comparative Studies of History and Society* 1994.
29. Jfr. Bjørn Poulsen: "Om 1600-tallets bønder." (se note 19).
30. *Die Bauernchronik des Hartich Sierck*, (se note 20) s. 11 ff, s. 26.
31. Peter Burke: "Heu domine, adsunt Turcae! Abriß einer Sozialgeschichte des post-mittelalterlichen Latein", samme: *Küchenlatein. Sprache und Umgangssprache in der frühen Neuzeit*, Berlin 1989, s. 46.
32. LAS, Abt 7. Nr. 6400. Supplik ved Anna Hofelts i hendes mand Mannes Lorenz og dennes broders Hans Hofelts navn, Eckerfnorde, den 10. Dez. 1620 - "*Ich arme frau*".

33. Jfr. *Frühneuhochdeutsches Lexikon*, hrsg. von Ulrich Goebel und Oskar Reichmann, 2, Berlin-New York 1994, s. 100-119.
34. Jfr. Ernst Kelter: "Die wirtschaftlichen Ursachen des Bauernkrieges", *Schmollers Jahrbuch* 65, 1941, s. 5. Kelter mener ganske vist fattig i økonomisk betydning med termen "arm", men det implicerer også den jævne mand. Jfr. *Frühneuhochdeutsches Wörterbuch*, bd. 2, 106-112.
35. Jfr. Cay Graf von Brockdorff: "Repertorium zur Geschichte der altadligen Familie Brockdorff II", *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* 11, 1881, s. 341-359; Woldemar Freiherr Weber von Rosencrantz: "Verbesserungen zum Repertorium zur Geschichte der altadligen Familie Brockdorff", *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* 41, 1911, s. 287-292.
36. Ang. godserne se arvedelingsakten af 1628, hvor Vindeby, Altenhof, Hemmelmark og Honstorf nævnes. Jfr. LAS, Abt. 195, Nr. 1001.
37. Jfr. Ulbricht, "Supplikationen" (se note 8), MS, s. 13. Jfr. LAS, Abt, 7, nr. 6402, supplik fra Johan Klonhamer, u.d. (først i 1620'erne), Nr. 6404, supplik fra Margreta Stampens u.d. (1608).
38. Bürgerschaft des Heinrich Schevings und Ernst Gardemins für Otto Paulsen, Eckernförde, den 14. Mai 1619. LAS, Abt. 7, Nr. 6400.
39. "weil Er [udstregt: wir] in continenti, nicht solvendo gewesen". Bericht von Bürgermeister und Rat der Stadt Eckernförde, Eckernförde, Abt. 7, Nr. 6400.
40. Peter Glaser, *Gesind Teufel. Darin acht stück gehandelt werden / von des Gesindes untrew*, Leipzig u. år. Johann Kaspar Lavater, *Sittenbüchlein für das Gesinde, Homburg auf der Höhe 1773*.
41. Otto Könnecke: *Rechtsgeschichte des Gesindes in West- und Süddeutschland*, Marburg in Hessen 1912, s. 528, note, jfr. også teksten.
42. Måske stod Claus Paulsens landsknægts-tilværelse i forbindelse med slesvig-holstenske adeliges deltagelse i franske krigstog, således kan der f.eks. dokumenteres to dødsfald for medlemmer af Ahlefeldt-slægten i den franske krig i 1545 og ved Metz i 1553. Kellenbenz, "Konkurs" (se note 67), s. 47. Paulsen havde før krigstiden tjent hos adelige.
43. Peter Burschel: *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1994, s. 66.
44. Peters, *Söldnerleben* (se note 22), s. 226.
45. Således fremstiller Paulsen det lidt mere detaljeret i Eckernförde bys indberetning til hertugen. LAS, Abt. 7, Nr. 6400, Eckernförde, den 8 Mai 1620.
46. Jfr. Peter Borchheid: *Geschichte des Alters. Vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert*, München 1989, s. 93.
47. Michael Mitterauer: *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt am Main 1986, s. 32.
48. *Die Bauernchronik des Hartich Sierk* (se note 20), s. 161.
49. Jfr. Peters, *Söldnerleben* (se note 22), s. 234-236.
50. Allerede ved sin ankomst til Eckernförde måtte Claus Paulsen aflægge beretning til byrådet om sagen.
51. Der er ikke forsket i fogedernes stilling på godserne. Jfr. Silke Göttisch: *Alle für einen Mann... Leibeigene und Widerständigkeit im 18. Jahrhundert*, Neumünster 1991, s. 240.

52. Om embedets farlighed vidner det, at Detlev Brockdorf i 1620 beretter, at en foged næsten blev slået ihjel i 1608. LAS, Abt. 7, Nr. 6400, Fall Claus Witte 1620.
53. Sst.
54. Georg Hanssen: *Agrarhistorische Abhandlungen*, Leipzig 1880. Volkmar von Arnim: *Krisen und Konjunkturer der Wirtschaft in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Neumünster 1957, s. 32 (okser og svin).
55. Svin (pr. stk) / rug (100 kg) 1550: 5,46 RM (1938) / 5,17; 1600 6,24/5,46. Jfr. Uwe Bonsen: *Die Entwicklung des Siedlungsbildes und der Agrarstruktur der Landschaft Schwansen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Kiel 1966, s. 168. Mellem 1590 og 1610 indtraf der et prisfald på korn, mens svinepriserne forblev stabile; jfr. von Arnim: *Krisen* (se note 54), s. 30.
56. Jfr. angivelsen af oldengældens størrelse i en skrivelse fra Detlev Brockdorf, Windebuy, den 4. Mai 1620, LAS Abt 7, Nr. 6400. Hanssen (se note 54), s. 401, fortæller om et salg i 1616 af 2 svin fra godset Runtoft til Flensborg for 6 ½ mark.
57. Reimer Hansen: "Der Kieler Umschlag. Entstehung, Konjunktur und Funktionswandel eines internationalen Geldmarktes von Ausgang des Mittelalters bis zum Anbruch der Moderne," *Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 117, 1992, s. 127.
58. Jfr. Poulsen, "Bäuerliche Anschreibebücher", (se note 23), s. 104.
59. Bjørn Poulsen: "Monetarisierung und regionale Differenzierung im Mittelalter und in der frühen Neuzeit, Die bäuerliche Agrargesellschaft Dänemarks aus schleswigscher Sicht", *Wirtschaftliche Wechsel-*
- lagen in Schleswig-Holstein vom ausgehenden Mittelalter bis zur Gegenwart*, hrsg. von J. Brockstedt, Neumünster 1991, s. 19-36.
60. Jfr. Willi A. Boelcke: "Bäuerlicher Wohlstand in Württemberg Ende des 16. Jahrhunderts", *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 176, 1964, s. 249, 277, 278.
61. Jessen, "Ein Blick in das Leben" (se note 21), s. 282 – ang. Meienborgh, der dog mere synes at have lånt end udlånt penge.
62. Enders, "Individuum" (se note 12), s. 160.
63. Wilhelm Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, 3. Aufl., Hamburg, Berlin 1978, s. 136. Von Arnim: *Krisen* (se note 54), s. 23f. B. Poulsen: "Bäuerliche Anschreibebücher" (se note 23), s. 104.
64. Jfr. Reimer Hansen, "Der Kieler Umschlag" (se note 57), s. 119-123.
65. Jfr. listen hos Bonsen: *Die Entwicklung* (se note 55), s. 181. I forbindelse med et vidneforhør i 1638 hører man bl.a. om en kok og en vildtskytte som ansat på Vindeby gods.
66. Jfr. LAS, Abt. 161, Nr. 2810 (1581), 2813-2815 (1589-91).
67. Jfr. Hermann Kellenbenz: "Der Konkurs des Peter und Thomas Ahlefeldt", *Rastloses Schaffen. Festschrift für F. Lammert*, Stuttgart 1954, s. 46f. Jfr. også samme, "Die wirtschaftliche Rolle des schleswig-holsteinischen Adels im 16. und 17. Jahrhundert", *Arte et Marte*, hrsg. von Dieter Lohmeier, Neumünster 1978, s. 22f.
68. Jfr. Kellenbenz, "Der Konkurs." (se note 67), s. 55.
69. I "Angemaßte Leibeigenschaft" (se note 16), s. 30 har jeg tolket et analogt eksempel som et pressionsmiddel, der skulle få

sønnen til at overtage fæstegården. Når man ser, at Detlev Brockdorf drev sit gods særdeles effektivt (han satte f.eks. en mand, der fik en "skade", fra sin gård), så kan reduktionen af Claus Paulsens gård også skyldes hans alder.

70. Jfr. Wolfgang Prange: "Das Adlige Gut in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert", *Staatsdienst und Menschlichkeit*, hrsg. von Christian Degn og Dieter Lohmeier, Neumünster 1980, s. 68.
71. Jfr. LAS Abt. 7, Nr. 6262 Fall Marx Harms 1619 (Gut Testorf).
72. LAS Abt. 195, Nr. 1038.
73. Jfr. Georg Hanssen: *Agrarhistorische Abhandlungen* (se note 54), s. 431.
74. Ifølge godsejeren var det ubetydelige årsager, som fik Heinrich Paulsen til at forlade tjenesten; mens Claus Paulsen angav, at grunden var strid om en ridehest.
75. Jan Peters: "Eigensinn und Widerstand im Alltag. Abwehrverhalten ostelbischer Bauern unter Refeudalisierungsdruck", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1991/2, s. 88.
76. Først fra det 17. århundredes slutning er der i Eckernfördes byarkiv lister over nye borgere.
77. Lieselott Enders: "Freiheit und Leibeigenschaft in der Uckermark", *Uckermärkische Hefte* 2, 1995, s. 107.
78. LAS Abt. 7, Nr. 6400, Schreiben Johann Adolfs an Detlev Brockdorff, Gottorf, den 16. Sept. 1614 (Fall Lorenz (Lafrenz) Witte).

